



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Verkenningsonderzoek financiële weerbaarheid: op weg naar de oude dag

Simonse, O.; Kunkel, D.; Nijkamp, R., Mors, E. ter

Citation

Simonse, O., Kunkel, D., & Nijkamp, R. , M. , E. ter. (2024). *Verkenningsonderzoek financiële weerbaarheid: op weg naar de oude dag*. Leiden: KCPEG. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4177547>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4177547>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Verkenningsonderzoek financiële weerbaarheid:

Op weg naar de oude dag

Oktober 2024



Colofon

Dit verkenningsonderzoek is uitgevoerd door **Wijzer in geldzaken** (www.wijzeringeldzaken.nl) in samenwerking met het **Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag** (www.kcpeg.nl).

Wijzer in geldzaken is een initiatief van het Ministerie van Financiën, waarin diverse partners uit de financiële sector, de wetenschap, de overheid, het onderwijs en voorlichtings- en consumentenorganisaties samenwerken om inwoners van Nederland beter voor te bereiden op het maken van doordachte financiële keuzes.

Het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag, onderdeel van de sectie Sociale, Economische en Organisatiepsychologie van de Universiteit Leiden, richt zich op het stimuleren van gedragingen en keuzes die het welzijn van mens en maatschappij verbeteren. Het Kenniscentrum vervult een brugfunctie tussen wetenschappelijk onderzoek en de praktijk op het gebied van economisch gedrag.

Onze dank gaat uit naar iedereen die een bijdrage heeft geleverd aan dit onderzoek door hun tijd, expertise en inzichten met ons te delen. In het bijzonder willen we de experts en gepensioneerden bedanken die bereid waren om hun ervaringen en kennis met ons te delen tijdens de interviews.

Dr. Olaf Simonse (Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag)

Dörthe Kunkel (Wijzer in geldzaken)

Rick Nijkamp (Wijzer in geldzaken)

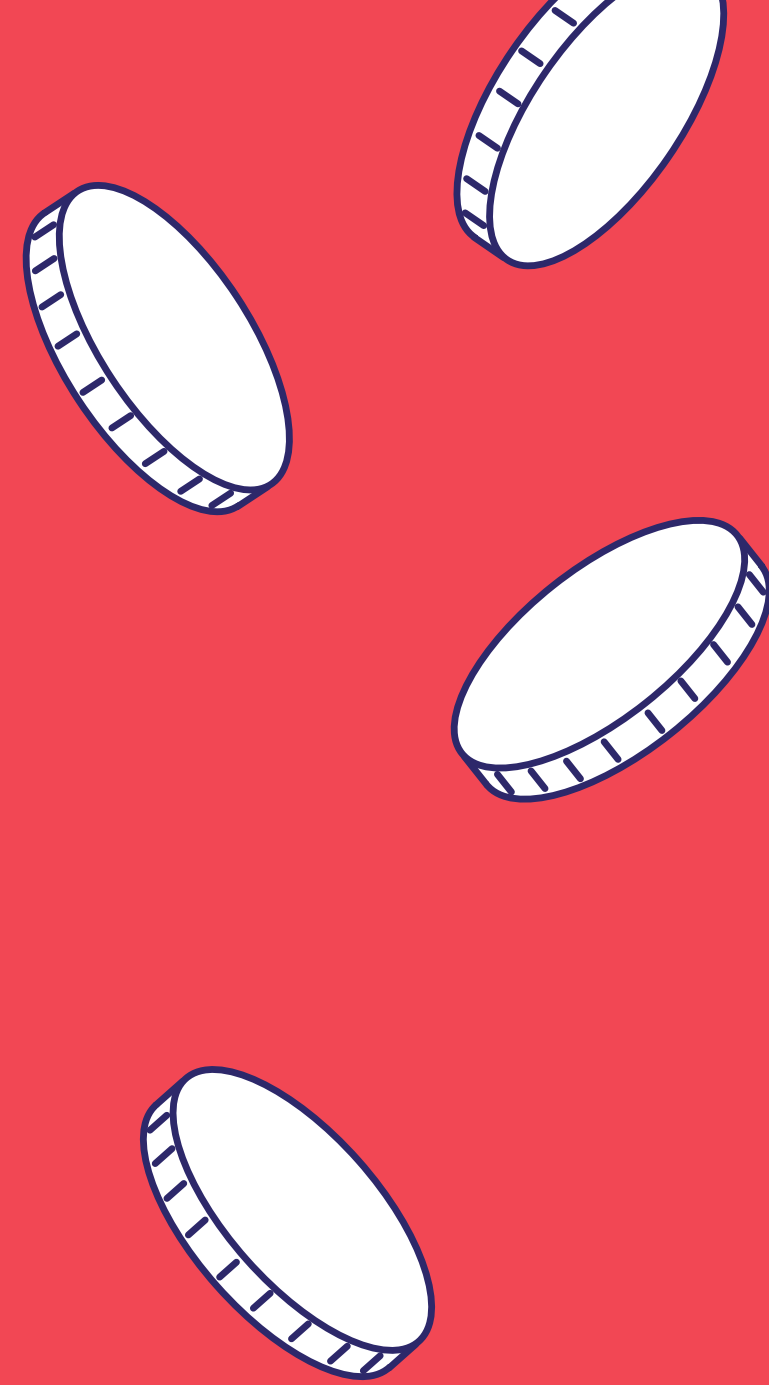
Dr. Emma ter Mors (Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag)

Bij vragen kunt u contact opnemen met Olaf Simonse (o.simonse@fsw.leidenuniv.nl).



Inhoudsopgave

1	Voorwoord	4
2	Aanleiding	7
3	Opzet van de verkenning	10
	Literatuuronderzoek	12
	Gesprekken met experts	13
	Gesprekken met gepensioneerden	13
4	Resultaten	15
	Wanneer is iemand financieel weerbaar tijdens pensioen?	16
	Wat zijn risico- en bufferfactoren voor financiële weerbaarheid tijdens pensioen?	20
5	Conclusies en vervolg	49
	Groepen die financieel kwetsbaar zijn tijdens pensioen	50
	Mogelijk vervolgonderzoek	53
6		



Voorwoord

Voorwoord

Een toereikend pensioen is een belangrijke verworvenheid van onze samenleving. We willen beschermd zijn tegen armoede op latere leeftijd en voldoende inkomen hebben om de levensstandaard van vóór de pensionering voort te zetten. Hierbij is het belangrijk om niet alleen te kijken naar de oude dag zelf; de weg ernaartoe is minstens zo belangrijk. Levensgebeurtenissen vóór de pensionering en de keuzes die we individueel maken, hebben namelijk een grote invloed op onze financiële weerbaarheid^a na pensionering.

Bouwen we echter wel voldoende pensioen op voor onze oude dag? Wat is precies een toereikend pensioen? Welke groepen mensen bouwen onvoldoende pensioen op? En wat zijn risico- en bufferfactoren die de financiële weerbaarheid beïnvloeden?

^a Financiële weerbaarheid betekent, kort gezegd, dat mensen in staat zijn financiële tegenslagen op te vangen zonder in de problemen te komen. Het hoofdstuk met resultaten beschrijft verschillende manieren waarop financiële weerbaarheid kan worden gemeten.



Deze vragen staan centraal in deze verkenning, uitgevoerd door Wijzer in geldzaken in samenwerking met het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag. Dit onderzoek biedt inzicht in welke specifieke subgroepen het meeste baat hebben bij versterking van hun weerbaarheid, zodat mensen financieel beter voorbereid zijn op hun oude dag.

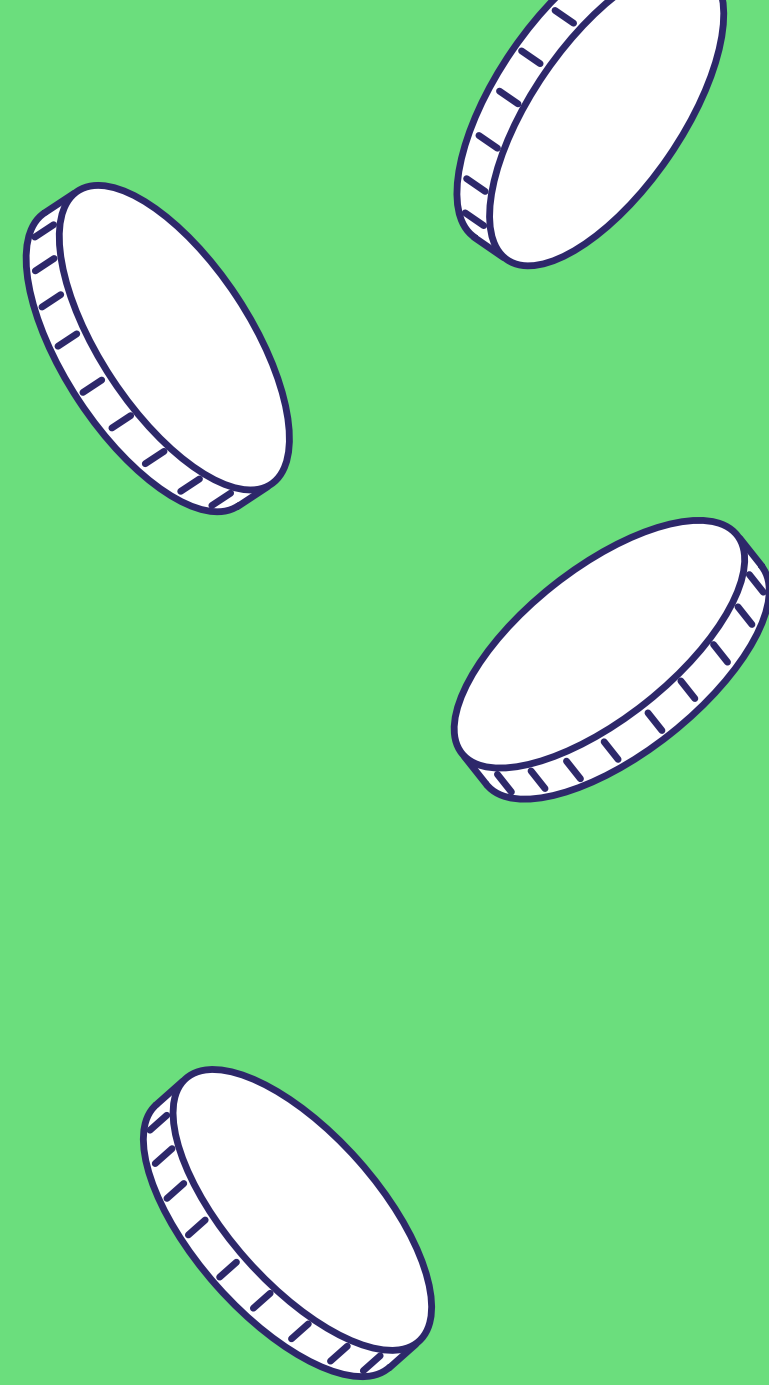
Voor deze verkenning hebben we het onderwerp op een systematische manier in kaart gebracht. We hebben niet alleen bestaande onderzoeken geanalyseerd, maar ook gesprekken gevoerd met experts uit het veld én met gepensioneerden zelf. Dit biedt een solide basis om de huidige stand van zaken in het onderzoek naar (de weg naar) financiële weerbaarheid onder gepensioneerden te beschrijven.

De verzamelde inzichten vormen een waardevolle bron van informatie voor pensioenprofessionals. Zij kunnen deze benutten bij het ontwikkelen van beleids- en communicatie-initiatieven om de financiële weerbaarheid van toekomstige gepensioneerden te vergroten. Voor onderzoekers biedt dit

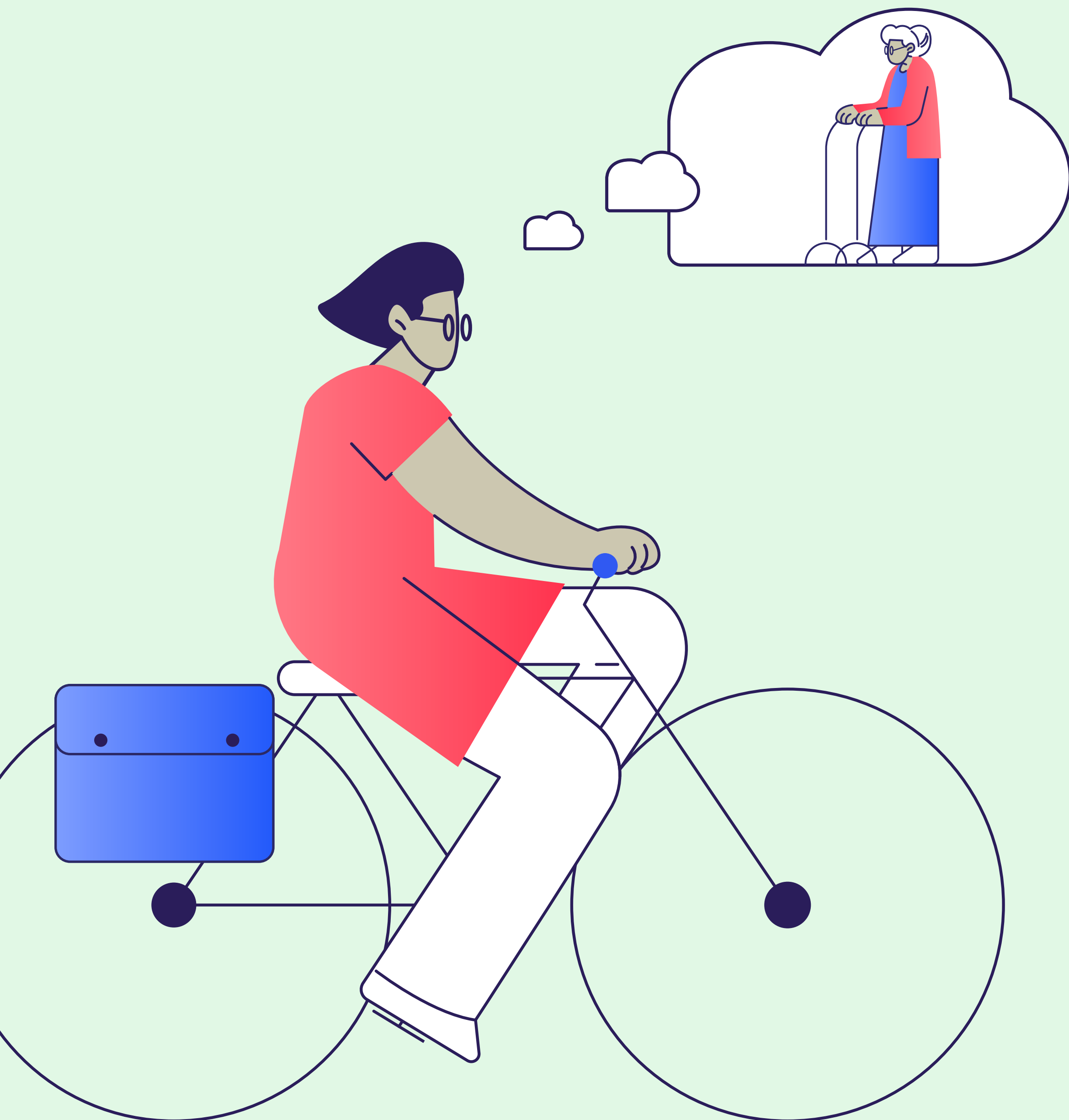
rapport een overzicht van de huidige kennis en de lacunes daarin, wat richting geeft aan toekomstig onderzoek. Wij hopen dat dit rapport bijdraagt aan een beter begrip van de financiële keuzes en omstandigheden die van invloed zijn op de weerbaarheid van gepensioneerden, en dat het inspireert tot acties die de weerbaarheid van onze samenleving verder versterken.

Christian Meijer
Hoofd Wijzer in geldzaken

Prof. dr. Wilco van Dijk
*Directeur Kenniscentrum
Psychologie en Economisch Gedrag*



Aanleiding



Aanleiding

De financiële positie van gepensioneerden in Nederland is over het algemeen solide, mede dankzij het gerenommeerde Nederlandse pensioenstelsel, dat wereldwijd wordt geprezen^b. Ook in het in 2024 verschenen Interdepartementale Beleidsonderzoek (IBO) Pensioenopbouw in balans wordt geconcludeerd dat het Nederlandse pensioenstelsel in grote mate effectief is: de AOW zorgt ervoor dat de meeste mensen bij pensionering niet in armoede raken en hun levensstandaard na pensionering grotendeels kunnen behouden³⁴.

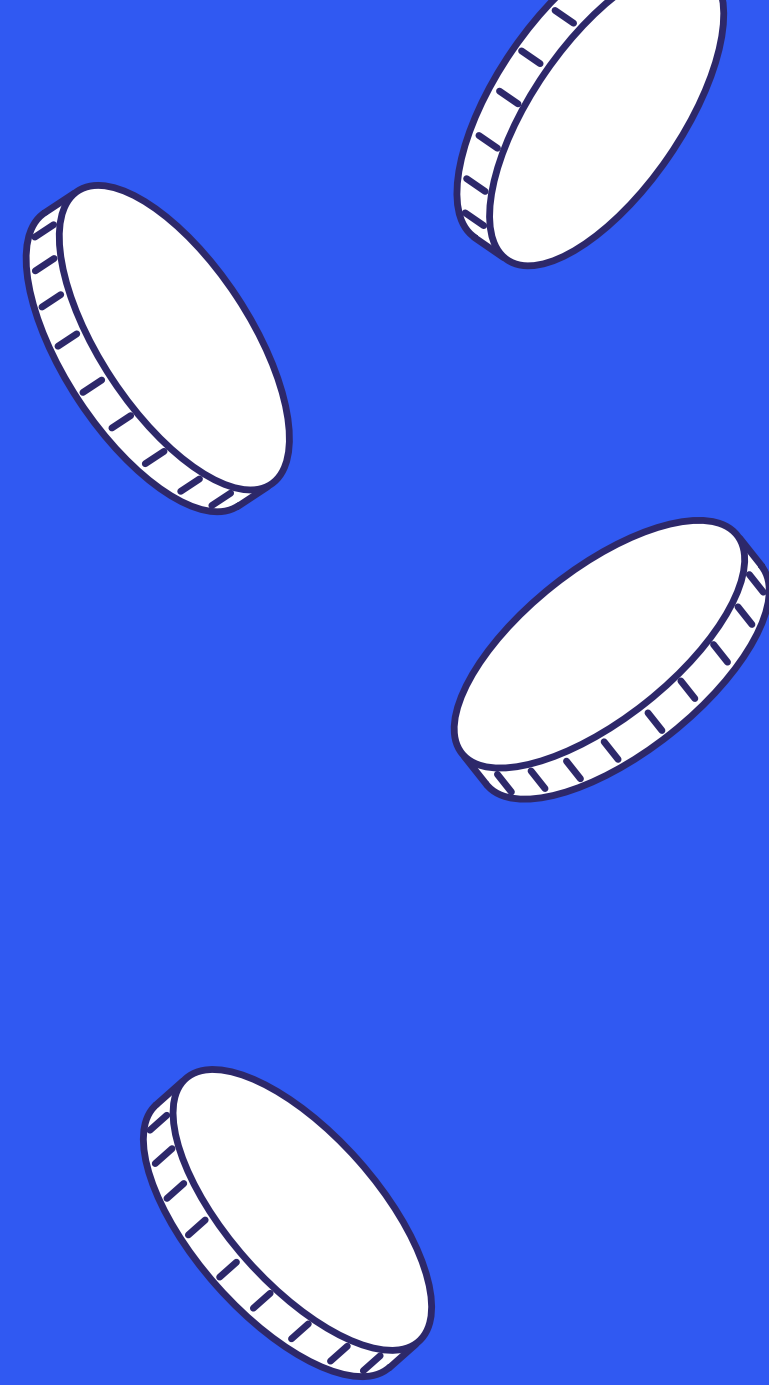
Gemiddeld genomen gaat het goed met de gepensioneerden in ons land. Maar Nederland is meer dan een gemiddelde. Cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) laten zien dat 2% tot 3% van de 65- tot 80-jarigen en 4% tot 6% van de 80- tot 90-jarigen onder de armoedegrens leeft³³. Dat komt neer op ongeveer 100.000 mensen.

^b Het Nederlandse pensioenstelsel behoort al jaren tot de beste ter wereld. Dit blijkt uit internationaal onderzoek van het Amerikaanse adviesbureau Mercer⁴⁷, dat inmiddels voor de 15^e keer is uitgevoerd. In de index, waarin 47 pensioenstelsels zijn vergeleken, werd het Nederlandse pensioenstelsel in 2023 als beste beoordeeld.

Naast deze objectieve armoedecijfers zijn er ook de subjectieve ervaringen van gepensioneerden, die zowel hun mentale als fysieke gezondheid kunnen beïnvloeden. Zo gaf in 2018 bijvoorbeeld 28% van de gepensioneerden aan moeite te hebben met rondkomen, terwijl 21% zich zorgen maakte over hun financiële situatie^{58,63}. Dit betekent dat naar schatting ongeveer 1 miljoen gepensioneerden financiële zorgen of moeilijkheden ervaren. Deze zorgen geven een andere dimensie aan de financiële situatie van gepensioneerden en benadrukken het belang van inzicht in zowel objectieve cijfers als persoonlijke ervaringen.

Financiële weerbaarheid heeft niet alleen met keuzes die we individueel maken; de samenleving verandert ook. Vroeger was het normaal om je hele leven bij dezelfde werkgever te blijven of binnen dezelfde sector te werken. Tegenwoordig hebben we een ander beeld van onze loopbaan, is het aantal zelfstandigen toegenomen, en verandert arbeidsmigratie de samenstelling van de beroepsbevolking. Ook deze ontwikkelingen hebben invloed op de financiële weerbaarheid op weg naar de oude dag.

Kortom, het is niet eenvoudig om vast te stellen hoe het staat met de financiële weerbaarheid van Nederlanders richting hun pensioen. Het is vaak een combinatie van omstandigheden, risicofactoren, levensgebeurtenissen en keuzes die de financiële situatie op latere leeftijd sterk beïnvloeden.



Opzet van de verkenning

Opzet van de verkenning

Op dit moment ontbreekt een gedetailleerd overzicht van de individuele factoren, omstandigheden, of combinaties daarvan die de financiële weerbaarheid van gepensioneerden in Nederland beïnvloeden. Deze verkenning heeft tot doel de volgende vragen te beantwoorden:

1. Welke factoren verhogen het risico op financiële problemen tijdens de pensionering?
2. Welke factoren kunnen juist dienen als buffer om de financiële weerbaarheid te versterken?
3. Hoe beïnvloeden specifieke combinaties van factoren de financiële weerbaarheid van gepensioneerden, en in hoeverre versterken of verzwakken deze factoren elkaar?

Dit onderzoek, uitgevoerd door Wijzer in geldzaken in samenwerking met het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag, richt zich op een beter begrip van de factoren die de financiële weerbaarheid beïnvloeden. Door in te zoomen op specifieke kenmerken van maatschappelijke groepen, kunnen we inzicht krijgen in waarom sommige individuen binnen deze groepen financieel sterker staan dan anderen. De verschillen binnen deze groepen zijn namelijk groot; hoewel vrouwen en zzp'ers vaak als risicogroepen worden gezien, zijn er ook veel mensen binnen deze groepen die wél voldoende pensioen hebben opgebouwd.

Om effectieve communicatie naar groepen te ontwikkelen, is het belangrijk om verder te kijken dan algemene categorieën. We moeten ons richten op de factoren die bijdragen aan financiële kwetsbaarheid én op de factoren die juist als buffer dienen voor een solide pensioenopbouw. Dit inzicht stelt Wijzer in geldzaken en andere organisaties in staat om doelgericht beleid te ontwikkelen en op maat gemaakte communicatiestrategieën te formuleren die aansluiten bij de behoeften van verschillende subgroepen binnen de samenleving.

Het onderzoek bestaat uit een uitgebreid literatuuronderzoek, gesprekken met pensioenexperts en interviews met gepensioneerden. Deze gecombineerde aanpak biedt diepgaand inzicht in de factoren die de financiële weerbaarheid op weg naar de oude dag beïnvloeden. Samen vormen deze methoden een solide basis om te begrijpen welke combinatie van factoren leidt tot financiële kwetsbaarheid of juist weerbaarheid onder gepensioneerden in Nederland. Hieronder volgt een korte beschrijving van de onderzoeksactiviteiten; een uitgebreide versie is te vinden in de bijlagen bij dit rapport. In het rapport zijn icoontjes gebruikt om aan te geven waarop de desbetreffende resultaten zijn gebaseerd.



Literatuuronderzoek

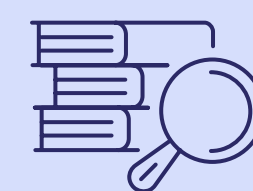


Gesprekken met experts



Gesprekken met gepensioneerden

Literatuuronderzoek



Literatuuronderzoek

Het literatuuronderzoek heeft een brede basis gelegd door bestaande studies te bestuderen. Studies, rapporten en academische publicaties zijn gevonden met behulp van Web of Science, Google Scholar en Google. Daarnaast zijn referenties uit de gevonden literatuur en suggesties van experts en deelnemers aan interviews benut. In totaal zijn 120 documenten beoordeeld, waarvan 80 publicaties uitgebreid zijn samengevat op basis van relevantie.

De literatuur richtte zich voornamelijk op pensioenen in de Nederlandse context, met aandacht voor verschillende pensioenpijlars en financiële producten. De bevindingen zijn gestructureerd vastgelegd en samengevat in een basisdocument, dat de fundering vormde voor een overzicht van risico- en bufferfactoren voor financiële weerbaarheid, te vinden in de bijlagen bij dit rapport.

c De literatuurlijst bevat 82 publicaties, waarvan twee publicaties niet gericht zijn op risico- en bufferfactoren met betrekking tot pensioen (namelijk publicaties 9, 82).

Gesprekken met experts



Om te waarborgen dat de bevindingen van deze verkenning aansluiten bij theoretische perspectieven en recente ontwikkelingen binnen het pensioenvakgebied, zijn er gesprekken gevoerd met individuele experts en een focusgroep met experts. In totaal zijn 12 experts geïnterviewd via videogesprekken, waaronder internationale onderzoekers, hoogleraren van diverse Nederlandse universiteiten, en deskundigen uit de Nederlandse pensioensector en op het gebied van specifieke (kwetsbare) groepen. Daarnaast heeft het onderzoeksteam de bevindingen besproken in een focusgroep met pensioendeskundigen.

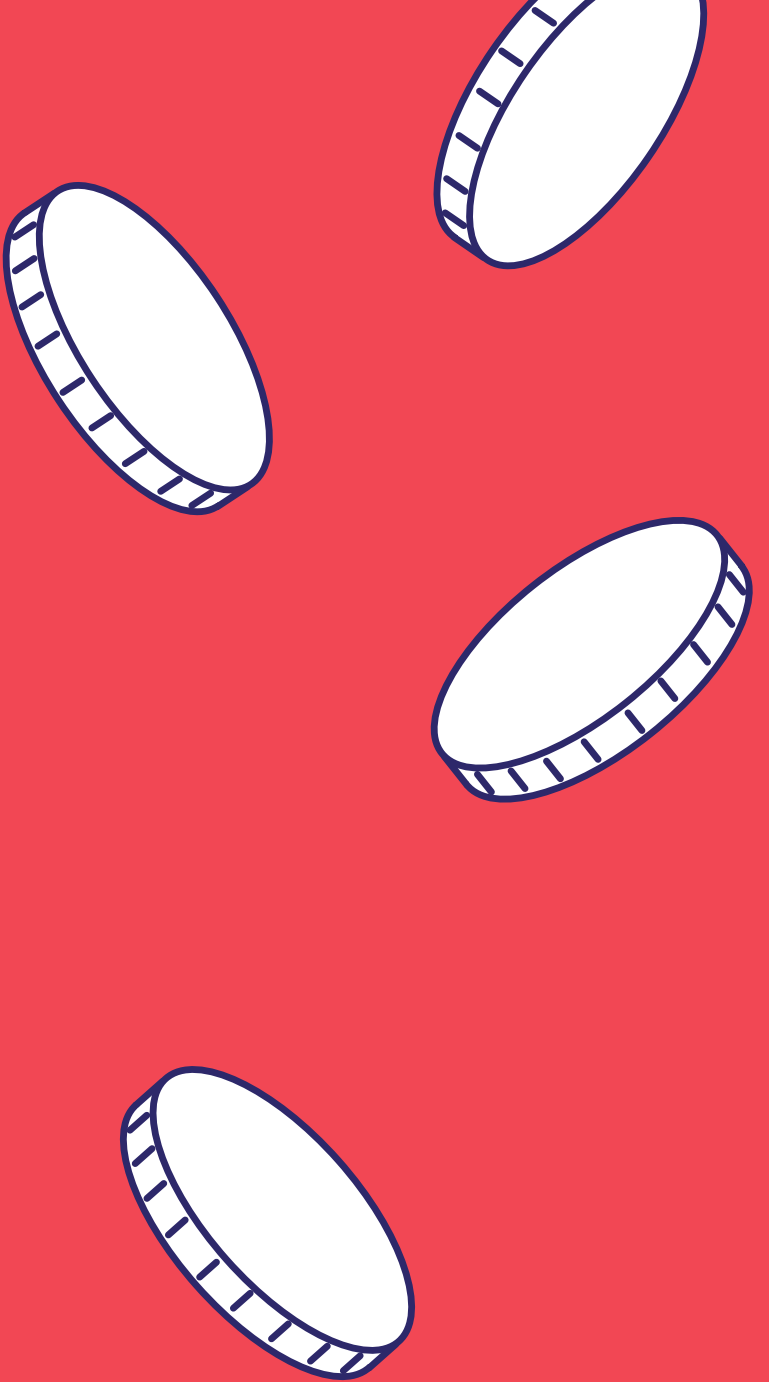
Gesprekken met gepensioneerden



Het is belangrijk om niet alleen over, maar ook met de doelgroep te praten. Daarom zijn er gesprekken gevoerd met gepensioneerden om inzicht te krijgen in hoe persoonlijke keuzes en omstandigheden hun financiële situatie beïnvloedden. Deze gesprekken vonden plaats op de Haagse markt in een lunchroom en duurden 15 tot 45 minuten. Ze zijn gebruikt om bevindingen uit de literatuur en de expert-interviews te illustreren, verduidelijken en ondersteunen.

**De gesprekken met
gepensioneerden
hebben het onderzoek
een persoonlijker
gezicht gegeven.**





Resultaten

Resultaten

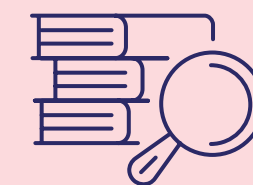
In dit hoofdstuk bespreken we eerst verschillende criteria voor financiële weerbaarheid en definiëren we wat het betekent om financieel weerbaar te zijn. Vervolgens presenteren we twee voorbeeldcasussen op basis van de gesprekken met gepensioneerden. Deze casussen illustreren hoe verschillende factoren gezamenlijk kunnen bepalen of iemand financieel kwetsbaar is tijdens het pensioen.

Daarna bespreken we de belangrijkste bevindingen uit de literatuurstudie, die ons inzicht hebben gegeven in de diverse aspecten van financiële weerbaarheid. De kaders bevatten aanvullende resultaten uit de interviews met experts en gepensioneerden, waarmee extra context en praktische inzichten worden geboden.

Dit hoofdstuk richt zich op de resultaten die het meest relevant zijn voor beleidsmakers, uitvoerders en onderzoekers op het gebied van financiële weerbaarheid tijdens de pensionering. In de bijlagen bij dit rapport is een volledig

overzicht opgenomen van de risico- en bufferfactoren voor financiële weerbaarheid tijdens pensionering, gebaseerd op de geanalyseerde literatuur.

Wanneer is iemand financieel weerbaar tijdens pensioen?



Literatuur-
onderzoek

Financiële weerbaarheid betekent, kort gezegd, dat mensen in staat zijn om financiële tegenslagen op te vangen zonder in de problemen te komen. Daarvoor hebben mensen een financiële buffer nodig, wat voor de meesten betekent dat ze voldoende pensioen moeten hebben. Om te bepalen of iemand financieel weerbaar is, moeten we eerst vaststellen wat als ‘voldoende pensioen’ wordt beschouwd. Met andere woorden, welk criterium gebruiken we om te beoordelen of iemand goed is voorbereid op zijn of haar pensioen?

In de literatuur worden verschillende manieren en criteria genoemd om financiële weerbaarheid te meten. Hieronder

bespreken we deze benaderingen en criteria en laten we zien hoe ze bijdragen aan een beter inzicht in financiële weerbaarheid tijdens het pensioen.

Vervangingsratio. De meest gebruikte benadering om voldoende pensioen te definiëren is de vervangingsratio, die de verhouding meet tussen het inkomen ná en vóór pensionering^{5-8,10,21,26,37,39,40,46,54,83}. Deze ratio geeft aan in hoeverre iemand na pensionering in staat is de levensstandaard van vóór de pensionering te handhaven.

Er zijn variaties binnen deze benadering: soms richt men zich alleen op de eerste en tweede pijler van het pensioenstelsel, terwijl in andere gevallen ook de derde pijler wordt meegenomen^d. Hierbij kan men het inkomen vlak voor pensionering als basis nemen of het gemiddelde loon over iemands werkzame leven⁴⁰. In Nederland ligt de

d Het Nederlandse pensioenstelsel bestaat uit drie pijlers. De eerste pijler, de Algemene Ouderdomswet (AOW), biedt een basisinkomen voor iedereen die in Nederland woont of werkt. De tweede pijler betreft pensioenopbouw via de werkgever, waarbij werkgevers en werknemers gezamenlijk bijdragen aan een aanvullend pensioen boven op de AOW. De derde pijler omvat individuele pensioenvoorzieningen, zoals lijfrenten en levensverzekeringen, die extra aanvullingen bieden of helpen om een pensioengat te dichten. Voor meer informatie, zie ook Opbouw pensioenstelsel (Rijksoverheid.nl) en Alles over pensioen op een rij (Wijzer in geldzaken).

gemiddelde vervangingsratio op 74% van het laatst-verdiende netto-inkomen, hoewel dit percentage sterk kan variëren tussen individuen. De huidige pensioenambitie van de overheid en de pensioensector is 70% van het bruto middelloon, wat verschilt van de vroegere norm van 70% van het eindloon^e. Ongeveer 34% van de Nederlanders haalt deze pensioenambitie niet.

Een belangrijk nadeel van de vervangingsratio als maatstaf is dat deze te weinig rekening houdt met individuele verschillen en belangrijke levensgebeurtenissen. Bovendien zijn er aanwijzingen dat vervangingspercentages hoger zouden moeten zijn voor lage inkomens en lager voor hogere inkomens. Het gebruik van de vervangingsratio heeft als risico dat sommige groepen ten onrechte als financieel kwetsbaar worden aangemerkt, terwijl andere groepen over het hoofd worden gezien.

e Een middelloonregeling is een pensioenregeling waarbij de pensioenuitkering wordt berekend op basis van het gemiddelde loon dat iemand gedurende zijn gehele carrière heeft verdiend. Een eindloonregeling: Een pensioenregeling waarbij de pensioenuitkering wordt berekend op basis van het loon dat iemand verdient op het moment van pensionering.

Sociaal minimum. Een veelgebruikte tweede benadering in onderzoek is het sociaal minimum, dat zich richt op het voorkomen dat mensen na hun pensionering in armoede terechtkomen^{7,19–23,37,39,39,40,54,60,81}. Internationaal wordt armoede vaak gedefinieerd als een inkomen onder een bepaald percentage van het mediane inkomen. In Nederland gebruiken onderzoekers en beleidsmakers twee manieren om de armoedegrens te bepalen. De eerste is een strikte benadering, waarbij wordt uitgegaan van een budget dat alleen voorziet in de minimale levensbehoeften. De tweede is een meer inclusieve benadering, die ruimte biedt voor uitgaven die nodig zijn om volwaardig deel te nemen aan de maatschappij, zoals sociale activiteiten, hobby's, een korte vakantie en het aanhouden van financiële buffers voor onvoorziene kosten.

Andere benaderingen. Naast deze benaderingen worden in de literatuur ook andere methoden gebruikt om een toereikend pensioen te definiëren. Voorbeelden hiervan zijn: financiële kennis en vaardigheden om voorbereid te zijn op de toekomst of zich aan te passen aan de negatieve gevolgen van financiële gebeurtenissen^{16,64,68,75,76}; de mate

waarin men financiële stress ervaart of financieel welzijn ervaart^{12,13,16,66}; de verwachting dat het toekomstig inkomen voldoende zal zijn om de minimale en gewenste uitgaven te dekken^{25,26,43,62,81}; de mate waarin men zich zorgen maakt over een mogelijk ontoereikend inkomen na pensionering^{70,78}; en het hebben van betalingsachterstanden of betalingsproblemen^{58,81}.



Gesprekken met
experts

In de interviews wijzen experts op enkele nadelen van het gebruik van de vervangingsratio als maatstaf voor een toereikend pensioen. Deze ratio biedt slechts een momentopname en houdt geen rekening met toekomstige ingrijpende gebeurtenissen, zoals echtscheiding, arbeidsongeschiktheid of andere onvoorziene omstandigheden die het inkomen of uitgavenpatroon kunnen beïnvloeden. Dit kan leiden tot een onnauwkeurige inschatting van de financiële situatie van groepen of individuen, met als gevolg dat zij mogelijk onvoldoende voorbereid zijn op hun pensioen.

Daarnaast worden zowel de vervangingsratio als de armoedegrens bekritiseerd omdat ze de variatie in persoonlijke behoeften en omstandigheden negeren. Dit resulteert in een te simplistische weergave van de werkelijkheid en kan betekenen dat bepaalde groepen of individuen over het hoofd worden gezien bij het

beoordelen van financiële kwetsbaarheid. Hoewel er methoden bestaan die beter rekening houden met individuele verschillen, worden deze in de praktijk te weinig gebruikt om te bepalen of pensioenen daadwerkelijk voldoende zijn. Dit kan ertoe leiden dat sommige groepen ten onrechte buiten beeld blijven als het gaat om financiële weerbaarheid tijdens pensioen.

Er zijn dus verschillende manieren om de financiële weerbaarheid tijdens pensioen te meten, en de keuze van methode hangt vaak af van het specifieke onderzoeksdoel. Tot nu toe zijn vooral objectieve methoden, zoals de vervangingsratio en het inkomen in verhouding tot het sociaal minimum, prominent in gebruik. Subjectieve benaderingen worden tot nu toe minder toegepast, maar kunnen in de toekomst waardevolle inzichten bieden.

Wat zijn risico- en bufferfactoren voor financiële weerbaarheid tijdens pensioen?

Het is cruciaal om te begrijpen wie financieel weerbaar is en waarom. Financiële weerbaarheid en kwetsbaarheid zijn namelijk twee kanten van dezelfde medaille: een gebrek aan weerbaarheid leidt tot kwetsbaarheid. In de literatuur worden veel verschillende risico- en bufferfactoren onderzocht. Vaak wordt echter slechts naar één of enkele factoren gekeken, en zelden naar de combinatie van meerdere factoren. Bovendien ligt de focus soms alleen op individuele factoren, terwijl sommige wetenschappers beweren dat de omgeving een grotere rol speelt in het verloop van iemands leven.

De sector waarin iemand werkt, kan bijvoorbeeld een grote invloed hebben op de financiële weerbaarheid tijdens het pensioen. Economische sectoren met veel onzekerheid, zoals de creatieve industrie of de technologiebranche, gaan vaak gepaard met onregelmatige inkomsten en daardoor een beperkte pensioenopbouw. Dit in tegenstelling tot meer stabiele sectoren, zoals de gezondheidszorg of overheidsinstellingen, waar de pensioenvorming vaak beter geregeld

is. De interactie tussen de persoon en zijn omgeving is bepalend, maar hoe deze interactie precies werkt, is niet eenvoudig te bepalen.

Om een compleet beeld te krijgen van deze factoren, hebben we ervoor gekozen om ze in een model onder te brengen. We hebben ons hierbij gebaseerd op het model van Bronfenbrenner⁹ (zie Box 1 op de volgende pagina en Figuur 1 op bladzijde 27). Hoewel dit model niet veel wordt gebruikt in de pensioensector, biedt het een gestructureerde manier om risico- en bufferfactoren op micro-, meso- en macroniveau te ordenen. Dit helpt om te begrijpen hoe deze factoren elkaar gedurende het leven beïnvloeden en zich opstapelen. Hierdoor kunnen we beter bepalen welke groepen in de maatschappij ondersteuning nodig hebben om financiële problemen te voorkomen, en welke bronnen vóór pensionering opgebouwd kunnen worden om de financiële weerbaarheid te vergroten.

Box 1. Toelichting model van Bronfenbrenner

Het ecologische systemenmodel van Urie Bronfenbrenner illustreert hoe verschillende factoren, door hem 'systemen' genoemd, het leven van een individu beïnvloeden. Dit model is ontwikkeld om de menselijke ontwikkeling beter te begrijpen en benadrukt de invloed van zowel sociale als omgevingsfactoren. Bronfenbrenner onderscheidt drie niveaus van systemen:

- **Microsysteem:** Dit niveau omvat de factoren en kenmerken die het dichtst bij een persoon staan en wordt beschouwd als het meest invloedrijke systeem.
- **Mesosysteem:** Dit niveau richt zich op de verbindingen die iets minder direct invloed hebben op een persoon, zoals de sociale omgeving of de wijk waarin iemand woont.
- **Macrosysteem:** Dit niveau omvat de bredere context waarin iemand leeft, zoals de economische en politieke situatie.

Deze systemen staan niet volledig los van elkaar. Ze beïnvloeden elkaar, hebben overlap en zijn met elkaar verbonden.

In het overzicht hieronder worden de risico- en bufferfactoren per doelgroep gedetailleerd weergegeven. Om deze factoren tastbaar en concreet te maken, beginnen we met de levensverhalen van Fouad en Anja, gebaseerd op gesprekken met gepensioneerden. Hoewel Fouad en Anja echte personen zijn, hebben we hun namen gefingeerd. Hun verhalen illustreren hoe de combinatie van risico- en bufferfactoren kan bijdragen aan financiële weerbaarheid of kwetsbaarheid tijdens het pensioen.

De gesprekken met gepensioneerden hebben geen nieuwe risico- of bufferfactoren opgeleverd, maar bevestigen vooral de bevindingen uit de literatuurstudie en de gesprekken met experts. Ze laten ook zien hoe bufferfactoren ervoor kunnen zorgen dat mensen, ondanks een risico op onvoldoende pensioen, toch financieel weerbaar zijn.

Daarnaast hebben de gesprekken het onderzoek een persoonlijker gezicht gegeven. Na deze verhalen volgen de resultaten van de literatuurstudie en de interviews met experts.



Gesprekken met
gepensioneerden

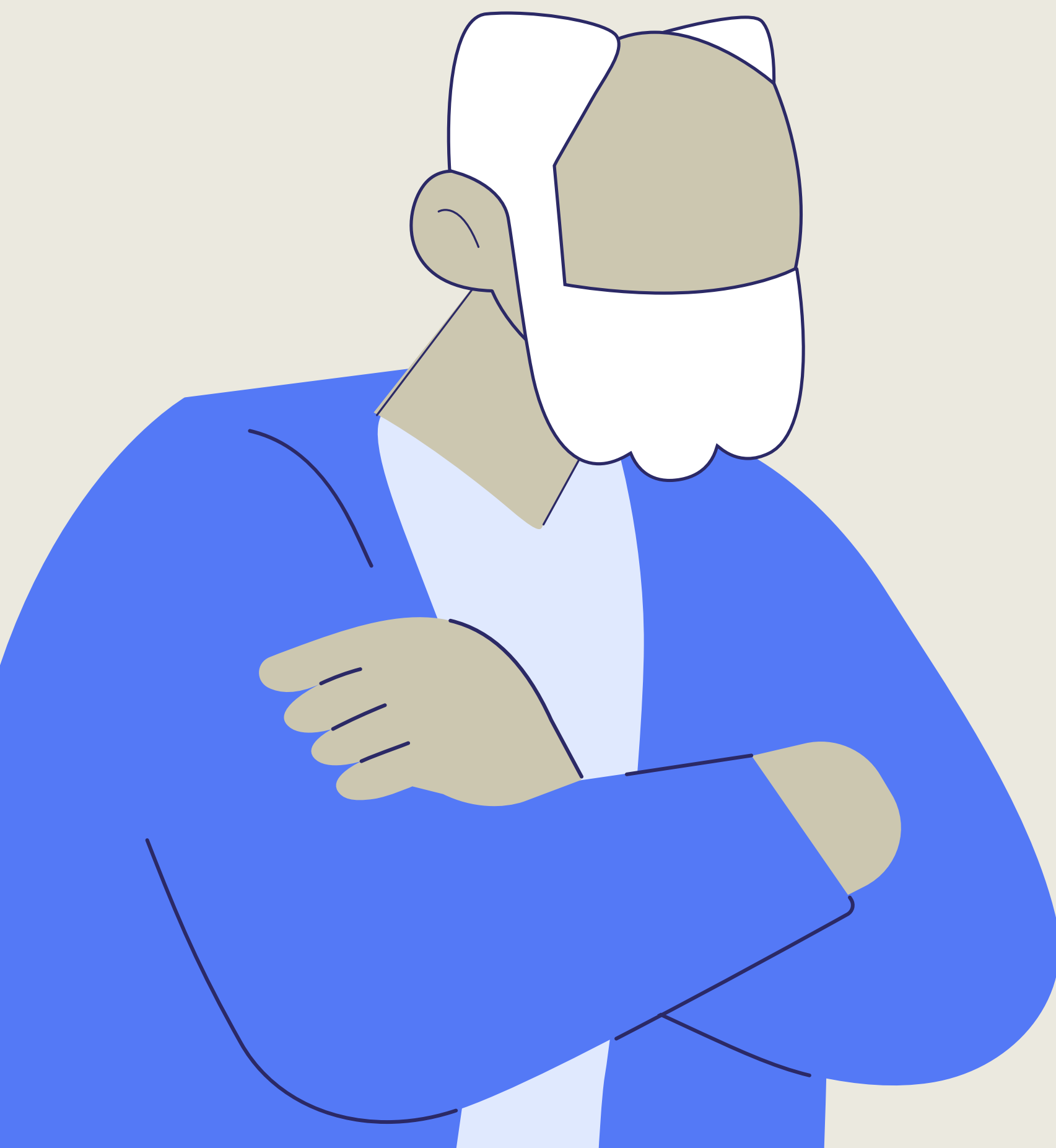
Welke individuele factoren en omstandigheden beïnvloeden de financiële weerbaarheid van gepensioneerden in Nederland? Uit de gesprekken met gepensioneerden blijkt

dat deze vraag niet gemakkelijk te beantwoorden is. Sommige mensen hebben een hoger risico op financiële problemen na pensionering door een combinatie van risicofactoren in hun leven. Toch zijn er ook factoren die als buffer hebben gewerkt. Zo waren we bij het beluisteren van de levensverhalen van verschillende gepensioneerden soms verrast door het feit dat zij relatief weinig financiële problemen hebben gekend.

Het bleek dat hun weerbaarheid groot genoeg was om de negatieve levensgebeurtenissen en risico's het hoofd te bieden.

De onderstaande interviews (de namen zijn gefingeerd, maar de verhalen niet) illustreren hoe moeilijk het is om financiële weerbaarheid te voorspellen. Voor deze mensen bleek het een kwetsbaar evenwicht te zijn, waarbij de bufferfactoren uiteindelijk zwaarder wogen dan de risicofactoren bij het opmaken van de balans.

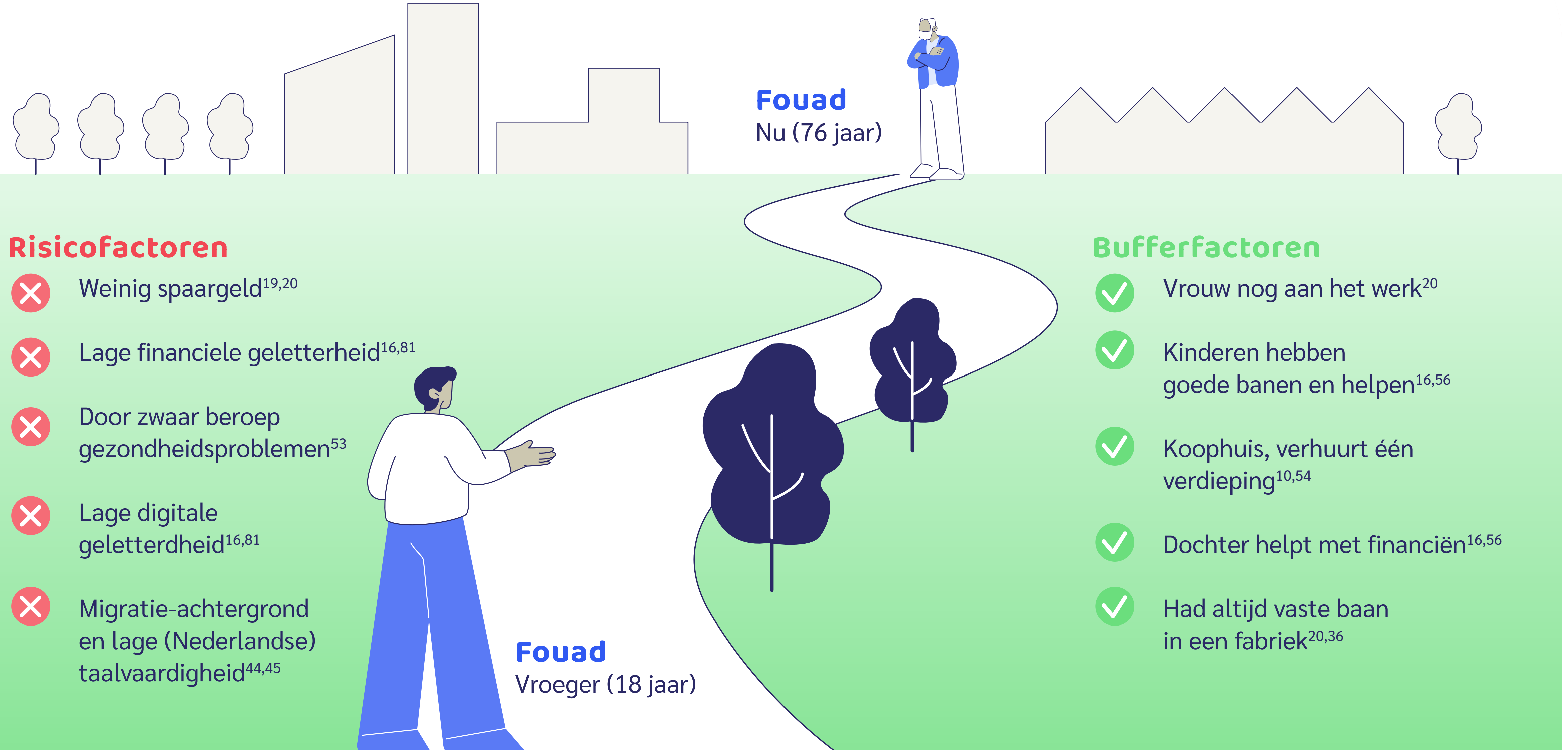
Het levensverhaal van Fouad (76 jaar)



Fouad kwam in zijn midden-twintiger jaren naar Nederland en heeft zijn hele leven in de bouw gewerkt totdat hij ziek werd. Samen met zijn vrouw kocht hij een huis, waar hun kinderen zijn opgegroeid.

Nu de kinderen het huis uit zijn, verhuren ze een verdieping en overwegen ze hun woning te verkopen om

kleiner te gaan wonen. Fouad heeft altijd weinig gespaard en heeft moeite met de Nederlandse taal. Hierdoor is hij ook niet digitaal vaardig en weet hij niet goed hoe hij zijn financiën moet regelen. Zijn dochter helpt hem hierbij en ondersteunt hem met zijn geldzaken. Ook zijn andere kinderen hebben goede banen en kunnen bijspringen wanneer dat nodig is. Fouad ontvangt nu AOW, pensioen via zijn werkgever, en een uitkering voor zijn ziektekosten. Zijn vrouw werkt nog steeds.



Het levensverhaal van Anja (vrouw, 67 jaar)

Anja is sinds een paar maanden met pensioen. Zij heeft jarenlang in een winkel gewerkt, maar werd uiteindelijk boventallig verklaard. Toen ze kinderen kreeg, stopte ze enkele jaren met werken, maar later, toen de kinderen ouder werden, is ze weer aan de slag gegaan.

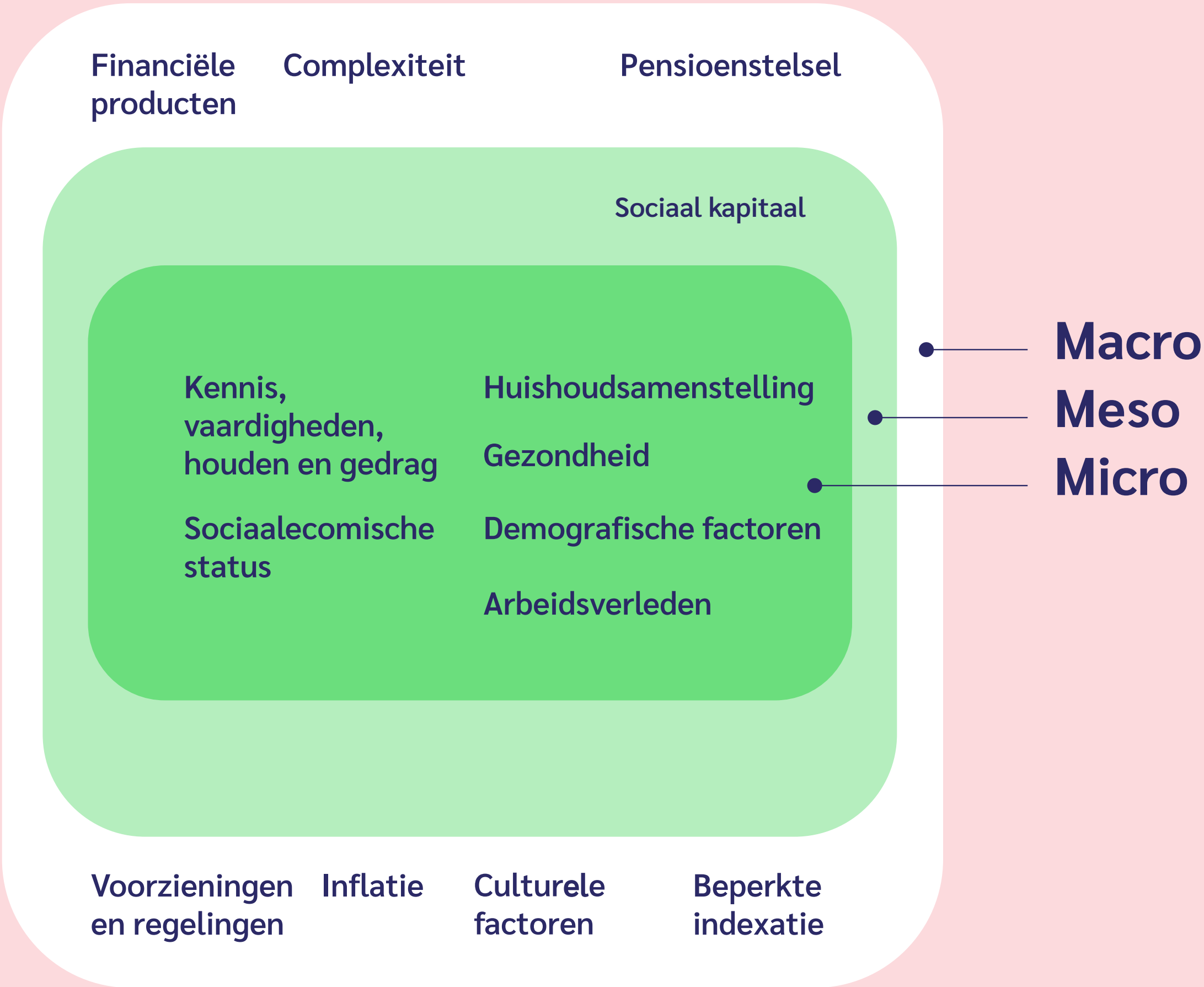
Haar man regelde altijd hun gezamenlijke financiën, waardoor Anja hier zelf weinig kennis van heeft. Toen de kinderen nog jong waren, werd haar man ziek en overleed. Gelukkig had hij een goed weduwenpensioen voor haar geregeld, waardoor zij geen financiële problemen kreeg. Haar kinderen hebben goede banen en helpen haar met de financiën. Anja heeft inmiddels een nieuwe partner, die ook een goed pensioen heeft.





Hieronder volgt een beschrijving van de belangrijkste factoren op de drie niveaus die in het model worden onderscheiden. In de tekst wordt verwezen naar verschillende studies waarin deze factoren zijn geïdentificeerd. Een uitgebreid overzicht van deze en andere relevante studies, inclusief samenvattingen, is te vinden in de bijlagen bij dit rapport. Deze bijlagen bieden een handig overzicht om de publicaties waarop deze beschrijvingen zijn gebaseerd nader te bestuderen.

Figuur 1: Model van Bronfenbrenner met alle risico- en bufferfactoren



Microniveau Kennis, vaardigheden, houding en gedrag



Literatuur-
onderzoek

Wat mensen weten, kunnen, denken en doen, heeft een directe invloed op hun financiële weerbaarheid^{2,11,12,15,16,16,19,27,54,56,58,59,64,70,70,71,74,78,81}.

Financiële planning en voorbereiding op pensioen zijn essentieel voor een goede financiële weerbaarheid tijdens de pensioenperiode. Voor veel mensen is financiële planning echter complex; zij moeten rekening houden met verschillende factoren bij het plannen van hun vermogen voor een onzekere toekomst, terwijl financiële producten en diensten vaak ingewikkeld zijn. Slechts vier op de tien Nederlanders heeft een duidelijk beeld van hun financiële situatie na pensionering. Veel mensen onderschatten het bedrag dat ze nodig zullen hebben, en bijna de helft van degenen die mogelijk met een tekort te maken krijgen, ziet dit niet op tijd aankomen. Hierdoor nemen velen geen maatregelen om een mogelijk tekort te voorkomen.

Daarnaast ontbreekt het bij veel mensen aan kennis over pensioenen, hoewel deze kennis de laatste jaren is toegenomen. Vaak weten mensen niet precies hoe hun eigen pensioenopbouw eruitziet. Gebrek aan algemene financiële vaardigheden, zoals reken-, lees- en digitale vaardigheden, evenals zelfcontrole en het vermogen om de eigen situatie goed in te schatten, kunnen effectieve financiële planning belemmeren.

Verder noemt de literatuur enkele andere factoren die mensen kunnen weerhouden van goede pensioen-voorbereiding, zoals laag zelfvertrouwen, wantrouwen in financiële instellingen, terughoudendheid om hun woning te verkopen of te verzilveren, en de stress die met ouderdom gepaard gaat.



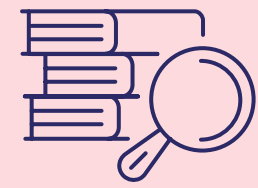
Ook in de expertinterviews worden kennis en vaardigheden vaak besproken. De experts wijzen niet alleen op taal-, financiële en digitale vaardigheden, maar ook op institutionele vaardigheden, oftewel de vaardigheden die nodig zijn om goed binnen het systeem te functioneren. Verschillende experts geven aan dat mensen hun pensioenplanning uitstellen en zich te laat in hun pensioen verdiepen. Bovendien worden ‘life skills’ als bepalende factor genoemd; dit zijn basisvaardigheden die mensen helpen om goed om te gaan met de uitdagingen en eisen van het dagelijks leven. Daarnaast geven de experts aan dat sommige mensen geen hulp kunnen of willen zoeken als ze problemen hebben. Enkele experts noemen een laag doenvermogen^f als een risicofactor.

^f De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) definieert doenvermogen als het vermogen van mensen om hun intenties om te zetten in daadwerkelijk gedrag⁸². Dit concept houdt rekening met de uitdagingen die mensen in hun dagelijks leven ervaren, zoals stress, gebrek aan overzicht of beperkte vaardigheden, die hun vermogen om verstandige keuzes te maken en hun doelen te bereiken kunnen belemmeren.

Ook karaktereigenschappen worden genoemd als factoren die de financiële weerbaarheid tijdens het pensioen kunnen vergroten of verkleinen. Zo kan impulsiviteit leiden tot meer financiële risico's, terwijl consciëntieusheid^g meestal zorgt voor een beter financieel overzicht. Tot slot noemt een expert aanpassingsvermogen als een belangrijke vaardigheid om met veranderende inkomsten en uitgaven na pensionering om te gaan.

^g Consciëntieusheid is een van de vijf dimensies van de Big Five persoonlijkheidstheorie. Het verwijst naar de mate van doelgerichtheid, doorzettingsvermogen, ordelijkheid en zelfdiscipline die iemand heeft. Mensen die hoog scoren op consciëntieusheid zijn doorgaans georganiseerd, verantwoordelijk, betrouwbaar en beschikken over een sterke werkethiek. Ze plannen hun activiteiten zorgvuldig, stellen realistische doelen en werken systematisch om deze te bereiken. Aan de andere kant scoren mensen met een lage consciëntieusheid vaak lager op ordelijkheid en kunnen impulsiever zijn. Ze zijn minder geneigd om regels strikt te volgen of hun tijd goed te organiseren.

Huishoudsamenstelling



Literatuur-
onderzoek

De samenstelling van een huishouden en de veranderingen daarin kunnen op verschillende manieren financiële kwetsbaarheid veroorzaken. Alleenstaanden, gescheiden mensen, weduwen en weduwnaars, samenwonenden en mensen met kinderen worden in de literatuur genoemd als groepen met een verhoogd risico op een ontoereikend pensioen^{2,5,8,17,19,25,41,49,57,61,72,73,83}.

Alleenstaanden. Veel onderzoeken wijzen uit dat alleenstaanden financieel kwetsbaar zijn tijdens hun pensioen, omdat zij vaak een lagere vervangingsratio en minder vermogen hebben dan samenwonenden. Bovendien missen zij de extra ‘buffer’ die ontstaat door pensioenverevening na een scheiding^h of een nabestaandenpensioen.

^h Getrouwde stellen hebben na een echtscheiding in principe recht op de helft van het ouderdomspensioen dat de ex-partner tijdens het huwelijk of geregistreerd partnerschap heeft opgebouwd. Dit wordt pensioenverevening genoemd. Dit recht geldt, tenzij in de echtscheidingsvoorwaarden anders is afgesproken.

Gescheiden mensen. De bevindingen over de financiële kwetsbaarheid van gescheiden mensen zijn niet eenduidig. Sommige studies tonen aan dat gescheiden mensen een aanzienlijk hoger risico lopen op financiële tekorten na hun pensioen. Andere studies geven echter aan dat zowel mannen als vrouwen hun inkomen doorgaans zien stijgen na een scheiding. Een belangrijke kanttekening hierbij is dat de kosten voor levensonderhoud na een echtscheiding vaak toenemen, omdat deze kosten niet langer gedeeld kunnen worden met een partner. Onderzoeken wijzen erop dat gescheiden mensen vaak hun spaargedrag zien verstoren door het verlies van een partner, wat leidt tot financiële stress en een grotere kwetsbaarheid, zowel in het hier-en-nu als na pensionering. Aan de andere kant suggereren sommige studies dat mensen na een echtscheiding vaak (meer) gaan werken, waardoor hun inkomen toeneemt.

De vraag of mannen of vrouwen financieel kwetsbaarder zijn na een echtscheiding levert verschillende antwoorden op. Enerzijds blijkt dat het vermogen van gescheiden vrouwen gemiddeld met zo’n 25% daalt, terwijl bij mannen de daling ongeveer 2% is. Anderzijds blijkt pensioenverevening vaak

gunstiger uit te pakken voor vrouwen, omdat zij meestal de minstverdienende partner zijn. Dit betekent dat zij gemiddeld meer pensioen ontvangen van hun ex-partner dan zij aan hun ex-partner moeten afdragen.

Weduwen en weduwnaars. De bevindingen over de financiële kwetsbaarheid van weduwen en weduwnaars zijn complex en niet eenduidig. Na het verlies van een partner stijgt het persoonlijk inkomen vaak, bijvoorbeeld door een nabestaandenuitkering, terwijl het gezamenlijke huishoudinkomen juist afneemt. Dit effect is vaak sterker bij vrouwen, die na het overlijden van hun partner gemiddeld vaker te maken krijgen met een grotere inkomensdaling. Bij samenwonenden kan het overlijden van een partner leiden tot een aanzienlijke inkomensterugval, vooral wanneer er geen nabestaandenpensioen is geregeld. Hierdoor kunnen zij nog kwetsbaarder zijn op financieel gebied.

Samenwonenden. Samenwonenden waarbij slechts één van de twee partners werkt, hebben vaak minder vermogen om tegenvallers op te vangen, wat hen financieel kwetsbaarder maakt. Gepensioneerden met een inwonende volwassen,

zoals een mantelzorger of een volwassen kind, lopen ook risico, omdat deze persoon wordt gezien als kostendeler, wat kan leiden tot een korting op de Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen (AIO)ⁱ.

Kinderen. Het hebben van kinderen kan de financiële situatie tijdens het pensioen beïnvloeden: uit onderzoek blijkt dat AOW-gerechtigden zonder kinderen over het algemeen het laagste risico op armoede lopen. Dit kan onder andere komen doordat zij vaak minder financiële verplichtingen hebben, zoals kosten voor de zorg of ondersteuning van kinderen en kleinkinderen. In tegenstelling daarmee kunnen gepensioneerden met kinderen te maken hebben met extra kosten of verantwoordelijkheden, die hun financiële weerbaarheid kunnen verminderen.

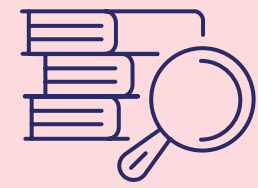
ⁱ De Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen (AIO) biedt een aanvulling tot het sociaal minimum voor mensen met een onvolledige of geen AOW.



Gesprekken met
experts

De experts bevestigen in grote lijnen de bevindingen uit de literatuur en geven enkele aanvullingen. Weduwen en weduwnaars zijn kwetsbaar, niet alleen omdat het verlies van een partner emotioneel zwaar is, maar ook omdat dit invloed kan hebben op hun cognitieve functioneren. Hierdoor krijgen pensioenzaken soms onvoldoende aandacht. Daarnaast zijn weduwen en weduwnaars extra kwetsbaar als de overleden partner de geldzaken regelde. Ook experts wijzen ook op de kwetsbaarheid van ongehuwd samenwonenden, vooral wanneer het nabestaandenpensioen niet goed geregeld is. Het hebben van kinderen wordt door de experts gezien als zowel een risicofactor als een beschermingsfactor. Mensen met kinderen hebben vaak minder vermogen om zich aan te passen aan veranderende omstandigheden, maar kinderen kunnen ook een waardevol vangnet vormen.

Sociaaleconomische status



Literatuur-
onderzoek

Verschillende aspecten van de sociaal-economische status hangen samen met de financiële weerbaarheid tijdens het pensioen^{4,7,8,10,11,16,17,19–21,25,26,50,54,55,64,65,68,74,76,79,83}.

Vermogen en opleidingsniveau hebben meestal een positieve invloed, terwijl de relatie tussen inkomen en financiële weerbaarheid minder eenduidig is.

Vermogen. Veel studies laten zien dat vermogen een belangrijke rol speelt. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen liquide vermogen (zoals spaargeld en beleggingen) en illiquide vermogen (zoals een eigen woning en pensioenrechten). Een laag liquide vermogen maakt mensen kwetsbaar, omdat ze moeilijk financiële tegenslagen, zoals onverwachte kosten of inkomensdaling, kunnen opvangen. Ongeveer 8% van de 65-plussers heeft bijna geen liquide middelen (minder dan een half maandinkomen), en 4% heeft zelfs een negatief vermogen (schulden). Een eigen woning vertegenwoordigt ook vermogen en kan bijdragen aan de financiële situatie tijdens het pensioen. Zo zorgt een

koopwoning vaak voor lagere woonlasten in vergelijking met een huurwoning, en kan de woning eventueel worden verkocht of gebruikt als aanvulling op het pensioeninkomen. Bovendien hebben huiseigenaren vaak meer liquide vermogen dan huurders. Het is echter belangrijk te realiseren dat vermogen in een koopwoning illiquide is; het is niet snel of gemakkelijk beschikbaar voor onverwachte uitgaven. Dit betekent dat een groot deel van het vermogen vastzit in één enkele investering, wat risico's met zich meebrengt, zoals fluctuaties in de woningwaarde en mogelijke restschulden.

Opleidingsniveau. Onderzoeken laten zien dat een hoger opleidingsniveau doorgaans samenhangt met meer financiële weerbaarheid tijdens het pensioen. Mensen met een lager opleidingsniveau hebben gemiddeld minder vermogen en lagere financiële kennis. Aan de andere kant hebben zij vaak een lager inkomen, waardoor hun vervangingsratio gemiddeld hoger is. Dit betekent dat ze relatief weinig in inkomen achteruitgaan na pensionering, en soms zelfs vooruitgaan.

Inkomen. Hoewel men zou verwachten dat een hoger inkomen direct samenhangt met meer financiële weerbaarheid tijdens het pensioen, is de relatie tussen inkomen en financiële weerbaarheid niet zo eenvoudig. Mensen met een laag inkomen hebben door de AOW gemiddeld een relatief hoge vervangingsratio; dit betekent dat ze relatief weinig achteruitgaan, en soms zelfs vooruitgaan, na pensionering. Aan de andere kant hebben zij vaak minder pensioenkennis en -vaardigheden, minder financiële buffers en kunnen kwetsbaar zijn bij een onvolledige AOW-opbouw door verblijf in het buitenland.

Mensen met een middeninkomen hebben vaak minder financiële buffers dan hoge inkomens, omdat ze vaker elke maand hun volledige inkomen uitgeven. Ze beschikken doorgaans wel over meer pensioenkennis en -vaardigheden dan lage inkomens. Hoge inkomens hebben vaak een groter verschil tussen hun verwachte pensioeninkomen en hun gewenste uitgaven. Bijna 70% van de hoge inkomens voorziet dit tekort niet, wat hun financiële weerbaarheid onder druk kan zetten.

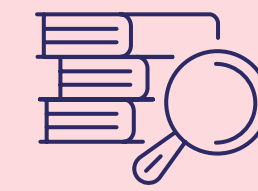


Experts wijzen erop dat mensen die financieel kwetsbaar zijn vóór hun pensioen vaak ook na pensionering kwetsbaar blijven. Vooral degenen die alleen op AOW moeten vertrouwen – bijvoorbeeld omdat ze een laag inkomen hadden tijdens hun werkzame leven of geen arbeidsverleden hebben – worden door experts als financieel kwetsbaar gezien. Dit wijkt af van wat vaak in de literatuur wordt gesteld, namelijk dat de AOW ervoor zorgt dat lage inkomens er na pensionering op vooruitgaan.

Daarnaast geven experts aan dat kinderen die in armoede en financiële stress opgroeien, vaak ook als volwassenen en gepensioneerden financieel kwetsbaar blijven. Experts bevestigen ook dat huiseigenaren, hoewel ze vermogen hebben, het soms moeilijk vinden om dit vermogen te benutten als pensioeninkomen. Vooral als ze een aflossingsvrije of variabele hypotheek hebben, kunnen de hypotheeklasten na pensionering doorlopen terwijl het inkomen daalt. Huurders in de vrije sector lopen het risico dat hun huur hoger uitvalt dan verwacht.

Verder noemen enkele experts mensen met weinig spaargeld bij hun pensioen als financieel kwetsbaar. Ook een lager opleidingsniveau wordt door experts genoemd als een risicofactor voor financiële weerbaarheid tijdens het pensioen. Dit heeft te maken met het feit dat mensen met een lagere opleiding vaak moeite hebben om complexe pensioenkwes- ties te begrijpen, en omdat er een verband is tussen opleidingsniveau en inkomen.

Arbeidsverleden



Literatuur-
onderzoek

Het arbeidsverleden van een persoon kan grote gevolgen hebben voor de financiële weerbaarheid tijdens het pensioen ^{3,7,8,12,20,25,36,38,46,49,53,54,65,69,71,73,74,77,78,83}. Veel onderzoek noemt zelfstandigen als een financieel kwetsbare groep. Het hebben van een stabiele baan verhoogt de financiële weerbaarheid; mensen met flexibele contracten, mensen die een onderbreking hebben gehad in betaald werk, arbeids-ongeschikten, parttimers, mensen in zware beroepen en mensen die een deel van hun werkzame leven in het buitenland hebben gewoond, lopen risico op een te laag pensioen.

Zelfstandigen. Zelfstandigen, en vooral zzp'ers, lopen volgens veel onderzoeken meer risico op financiële kwetsbaarheid tijdens hun pensioen. Ze bouwen vaak minder pensioen op dan werknemers, waardoor ze later vaker met een tekort zitten. Zo spaart ongeveer 94% van de zelfstandigen helemaal niet in de tweede pijler, en de overige 6% spaart minder dan werknemers. Zelfs met andere vermogens-

bronnen haalt de helft van de zzp'ers de gewenste vervangingsratio van 70% niet. Als je woning- en bedrijfsvermogen meetelt, is het pensioeninkomen voor de gemiddelde werknemer en zelfstandige ongeveer gelijk.

Sommige zzp'ers sparen meer in de derde pijler of via andere middelen, maar dit vermogen is vaak niet genoeg om het tekort in de tweede pijler te compenseren. Bovendien is dit vermogen risicovoller, omdat het vaak flexibel is en kan worden gebruikt voor andere uitgaven. Zelfstandigen zijn daarnaast minder goed beschermd tegen het langlevensrisico^j.

Het is belangrijk te benadrukken dat de groep zelfstandigen divers is. Hun financiële positie verschilt per inkomen, sector

j Het langlevensrisico is het financiële risico dat iemand langer leeft dan verwacht, waardoor pensioenuitkeringen langer doorlopen en mogelijk ontoereikend worden. Dit risico kan ertoe leiden dat men onvoldoende pensioen heeft opgebouwd om in het levensonderhoud te blijven voorzien.



en leeftijd. Vooral laagbetaalde zzp'ers tussen de 30% en 55% lopen meer risico. Ze bouwen weinig pensioen op, hebben een laag of onzeker inkomen en vermijden vaak informatie over hun pensioen.

Er zijn ook zelfstandigen die veel vermogen hebben, bijvoorbeeld door spaargeld of bedrijfsactiva, maar de meerderheid heeft minder dan 10.000 euro bedrijfsvermogen. In de dienstverlenende en sommige agrosectoren is het moeilijk om de vervangingsratio van 70% te halen. Huishoudens met alleen zzp'ers hebben een lagere vervangingsratio dan die met alleen werknemers, terwijl huishoudens met een combinatie van beide gemiddeld hetzelfde scoren als werknemershuishoudens.

Na pensionering kunnen zzp'ers hogere uitgaven hebben dan werknemers, bijvoorbeeld door restschulden en het wegvallen van hypotheekrenteaftrek. Ze hebben vaak duurdere eigen woningen, maar meestal is een groter deel van hun hypotheek al afgelost, wat hun maandelijkse lasten relatief lager maakt, ondanks de hogere verwachte uitgaven op andere gebieden.

Soort baan. Het hebben van een vaste, stabiele baan helpt om financiële kwetsbaarheid tijdens het pensioen te voorkomen. Mensen die tijdelijk zonder werk zitten, bijvoorbeeld door werkloosheid, bouwen geen pensioen op tijdens die periode. Dit leidt tot een lagere vervangingsratio en een lager pensioeninkomen. Huishoudens waarin iemand een tijdelijk arbeidscontract heeft, lopen vaak het risico geen financiële reserves te hebben. Arbeidsongeschikten hebben te maken met zowel een lage vervangingsratio als een laag inkomen, wat hen extra kwetsbaar maakt. Ook wanneer mensen parttime gaan werken, vergeten ze vaak dat dit hun pensioeninkomen verlaagt. Werknemers in zware beroepen kunnen bovendien langdurige gezondheidsproblemen ervaren, wat hun financiële stabiliteit onder druk zet.



Experts wijzen vaak op zzp'ers als een risicogroep. Zij bouwen meestal weinig pensioen op en hebben vaak geen arbeidsongeschiktheidsverzekering.

Vooraf gedwongen zzp'ers met een beperkt inkomen zijn extra kwetsbaar, omdat zij vaak niet genoeg financiële ruimte hebben om pensioen op te bouwen.

De experts erkennen eveneens de kwetsbaarheid van bepaalde werknemersgroepen die in het literatuuronderzoek als risicogroepen werden geïdentificeerd. Ze voegen daaraan toe dat mensen in zware beroepen, werknemers die veel van baan wisselen en mensen die (tijdelijk) niet hebben gewerkt vóór hun pensioen (tijdelijk), financieel kwetsbaar zijn tijdens hun pensioen.

Gezondheid



Onderzoek toont aan dat zowel fysieke als mentale gezondheidsproblemen risicofactoren kunnen zijn voor de financiële weerbaarheid, zowel vóór als tijdens het pensioen^{2,42,61,67}.

Mensen die voor hun pensionering al te maken hebben met gezondheidsproblemen of zware zorgtaken, zoals mantelzorgers, ervaren vaak meer stress. Deze stress kan hen belemmeren om zich goed voor te bereiden op hun pensioen, waardoor ze minder financieel weerbaar zijn na pensionering.

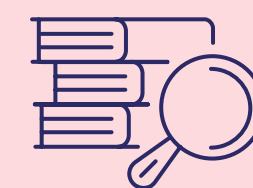
Wanneer de gezondheid na pensionering verslechtert, verandert ook het uitgavenpatroon. Medische kosten nemen toe, terwijl niet-medische uitgaven gemiddeld iets afnemen. Het effect verschilt echter per soort gezondheidsschok. Na een fysieke gezondheidsschok stijgen de niet-medische uitgaven vaak omdat mensen ondanks fysieke beperkingen toch leuke dingen willen blijven doen, wat meer kost. Bij een mentale gezondheidsschok daarentegen nemen de niet-medische uitgaven af, omdat de behoefte aan of mogelijkheden voor plezierige activiteiten afnemen.



De experts benadrukken dat gezondheidsproblemen een belangrijke risicofactor zijn voor de financiële weerbaarheid tijdens het pensioen.

Mensen met gezondheidsproblemen tijdens hun werkzame leven bouwen vaak minder pensioen op en hebben – zowel voor als na hun pensionering – hogere zorgkosten. Deze combinatie kan leiden tot hogere uitgaven en minder ruimte om te sparen. Naast fysieke gezondheid speelt volgens de experts ook mentale gezondheid een rol. Zo kunnen mensen met bijvoorbeeld autisme of ADHD specifieke uitdagingen ervaren bij het omgaan met de veranderingen die pensionering met zich meebrengt.

Demografische factoren



Literatuur-
onderzoek

Demografische factoren spelen op verschillende manieren een rol in de financiële weerbaarheid tijdens het pensioen^{8,17,29,31,35–}

37,44,45,49,51,57,68,79. Twee belangrijke groepen die vaak als financieel kwetsbaar worden

beschouwd, zijn vrouwen en migranten met een niet-westerse achtergrond. Ook leeftijd heeft een aanzienlijke invloed op de financiële situatie tijdens het pensioen. In de literatuur worden jongeren, oudere werknemers en huidige gepensioneerden vaak besproken.

Vrouwen. Vrouwen hebben tijdens hun pensioen vaak een financieel kwetsbaardere positie dan mannen, door factoren zoals lagere salarissen, parttime werk vanwege zorgtaken, en banen in sectoren met minder gunstige pensioen-regelingen. Hoewel de kloof in pensioenopbouw tussen mannen en vrouwen de afgelopen jaren kleiner is geworden,

blijft er een verschil bestaan. Vrouwen hebben doorgaans minder kennis over pensioen en verdiepen zich minder in hun pensioensituatie. Toch is het percentage mannen en vrouwen dat een laag pensioen verwacht opvallend vergelijkbaar: respectievelijk 15,7% en 13,9%. Dit kan wijzen op onzekerheid bij zowel mannen als vrouwen over hun financiële toekomst, mogelijk door financiële stress of een gebrek aan inzicht in hun eigen pensioensituatie. Deze gedeelde zorgen kunnen duiden op bredere onzekerheid over de houdbaarheid van pensioenvoorzieningen.

Verder blijkt dat alleenstaande vrouwen extra kwetsbaar zijn. Dit betekent ook dat vrouwen na een echtscheiding of het verlies van een partner financieel meer risico lopen.

Migranten met een niet-westerse achtergrond. Migranten met een niet-westerse achtergrond lopen vaak financiële risico's, vooral de eerste generatie migranten uit landen zoals Turkije, Marokko, voormalig Joegoslavië, Iran, de voormalige Sovjet-Unie, Irak en Afghanistan. Migranten uit andere EU-landen en voormalige koloniën zijn doorgaans financieel weerbaarder. Ouderen met een niet-westerse

migratieachtergrond hebben vaak een lagere vervangingsratio en een lager absoluut inkomen. Ongeveer 40% van hen leeft langdurig onder het bestaansminimum, vergeleken met 2,5% van de ouderen zonder migratieachtergrond.

Deze kwetsbaarheid komt voort uit verschillende oorzaken. Vaak hebben deze ouderen een onvolledige AOW-opbouw en een laag aanvullend pensioen. Ze maken ook minder gebruik van inkomensondersteunende regelingen zoals huur- en zorgtoeslag en de AIO. Hun aanvullend pensioen is vaak lager door beperkte arbeidsparticipatie, hogere werkloosheid en vaak slechts één kostwinner. Daarnaast hebben ze gemiddeld minder vermogen uit spaargeld, beleggingen en eigen woning. Verder hebben deze ouderen vaak minder kennis over pensioen en sociale zekerheid, en minder vertrouwen in de pensioensector. Complexe regels en procedures, die niet goed aansluiten bij hun specifieke situatie, versterken dit wantrouwen.

Leeftijd. Leeftijd speelt ook een belangrijke rol. Jongeren worden als financieel kwetsbaar beschouwd omdat ze vaak een lager pensioen hebben dan verwacht en een gebrek aan financiële kennis en planning ervaren. Ongeveer 40% van de jongeren verwacht zelfs geen pensioen te krijgen. Oudere werknemers zijn vaak beter geïnformeerd en actiever bezig met hun pensioen, maar maken zich zorgen over onvoldoende pensioenopbouw en gezondheidsproblemen. Het percentage 50- tot 57-jarigen dat zich zorgen maakt over hun pensioen, is gestegen van 31% in 2015 naar 42% in 2022. Gepensioneerden uiten onvrede over het uitblijven van indexatie en het korten van pensioenen, en kampen met armoede door een onvolledige AOW en hoge zorgkosten. Veel ouderen willen hun woningvermogen niet aanspreken. Vooral niet-westerse migranten en ouderen met een beperkt aanvullend pensioen hebben te maken met een afgenomen koopkracht.



De expertinterviews bevestigen grotendeels de demografische factoren die bijdragen aan financiële weerbaarheid en kwetsbaarheid. Volgens de experts zijn vrouwen vooral financieel kwetsbaar omdat zij veel vaker parttime werken dan mannen, wat leidt tot een lagere pensioenopbouw. Daarnaast regelen mannen in veel huishoudens de pensioenzaken, waardoor vrouwen vaak extra afhankelijk zijn van hun partner of anderen voor hun pensioenplanning. Hoewel experts de genderkloof in pensioenopbouw erkennen, benadrukken zij dat dit niet betekent dat alle vrouwen financieel kwetsbaar zijn tijdens hun pensioen. Migranten worden ook door de meeste experts als kwetsbaar beschouwd. Dit komt vaak door een onvolledige AOW-opbouw en een gebrek aan kennis en vaardigheden om optimaal gebruik te maken van beschikbare voorzieningen. Migranten zijn ook vaak afhankelijk van hun sociale netwerk voor het regelen van geldzaken, wat hun financiële situatie verder kan verzwakken.

Ouderen worden vaak gezien als extra kwetsbaar door gezondheidsproblemen en beperkte digitale vaardigheden. Experts wijzen ook op afnemende cognitieve vermogens bij ouderen, wat het moeilijker kan maken om complexe pensioenkwesities te begrijpen, en hen extra kwetsbaar maakt voor oplichting.

Mesoniveau Sociaal kapitaal



Literatuur-
onderzoek

Sociaal kapitaal, zoals steun van familie, vrienden, gemeenschappen, non-profit organisaties, gemeenschapsorganisaties en professionele bronnen zoals programma's via werkgevers, fungeert als een beschermende factor voor financiële weerbaarheid tijdens de pensioenfase. In deze fase hebben mensen behoefte hebben aan hulp en steun wanneer zij zelf de kennis en vaardigheden missen^{2,16,56}.

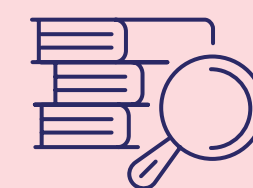


Gesprekken met
experts

Experts noemen sociaal kapitaal ook als een factor die kan bijdragen aan financiële weerbaarheid. Mensen met een sociaal vangnet, zoals familie, hebben vaak iemand om op terug te vallen als het tegenzit. Experts wijzen echter ook op de keerzijde van sociale netwerken. Sociale normen binnen een gemeenschap kunnen mensen ertoe aanzetten om geld naar familie in het buitenland over te maken of geen gebruik te maken van sociale voorzieningen omdat men vindt dat men zelfvoorzienend moet zijn.



Macroniveau Pensioenstelsel



Literatuur-
onderzoek

Iedereen die in Nederland woont of heeft gewoond en de AOW-leeftijd bereikt, heeft recht op een basispensioen, genaamd de AOW (eerste pijler van het pensioenstelsel).

De tweede pijler betreft de pensioenopbouw via de werkgever. Zo'n 90% van de werkgevers biedt een aan-vullende pensioenregeling aan, waardoor gepensioneerden een aanvullende uitkering ontvangen boven op hun AOW. Het Interdepartementale Beleidsonderzoek (IBO) Pensioenopbouw in balans, dat in 2024 verscheen, concludeert dat het Nederlandse pensioenstelsel ervoor zorgt dat veel mensen bij pensionering niet in armoede geraken en grotendeels hun levensstandaard kunnen behouden. Er zijn echter uitzonderingen.

Vanwege verschillende factoren binnen het Nederlandse pensioenstelsel bouwt een aanzienlijk deel van de huishoudens slechts beperkt pensioen op in de eerste twee pijlers. Onvolledige AOW-opbouw en de zogeheten 'witte

en grijze vlekken' worden genoemd als risicofactoren die kunnen leiden tot een ontoereikend pensioen^{3,4,8,24,38,50}.

Onvolledige AOW-opbouw. Mensen die tussen hun 25^e en 65^e een periode in het buitenland hebben gewoond, bouwen in die tijd geen AOW op. Dit treft vooral niet-westerse migranten.

Witte vlek. De witte vlek bestaat uit werknemers van wie de werkgever geen collectief pensioen aanbiedt, wat naar schatting geldt voor 9 tot 10% van de werknemers geldt. Zonder een pensioen in de tweede pijler kan er een aanzienlijke terugval in inkomen plaatsvinden. Dit probleem speelt vaak bij kleine en/of jonge bedrijven waar nog geen cao of pensioenregeling is afgesproken. Vooral in de dienstverlenende sectoren, zoals reclamebureaus of marktonderzoeksbureaus, werken relatief veel mensen zonder pensioenopbouw.

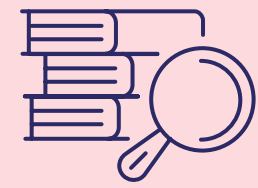
Grijze vlek. De grijze vlek betreft werknemers die pensioen opbouwen in een ongunstige pensioenregeling, bijvoorbeeld

door een laag opbouwpercentage (het deel van het pensioen dat jaarlijks wordt opgebouwd) en/of een hoge franchise (het deel van het salaris waarover geen pensioen wordt opgebouwd). Voor deze groep bestaat het pensioen vaak grotendeels uit de AOW.



Ook de experts wijzen onvolledige AOW-opbouw aan als een belangrijke risicofactor. Ze benadrukken vaak de risico's van de 'witte en grijze vlekken' in de pensioenopbouw, waarbij specifieke groepen, zoals werknemers in de IT en creatieve sectoren, als bijzonder kwetsbaar worden beschouwd. In deze sectoren wordt vaak weinig aanvullend pensioen opgebouwd, wat de financiële weerbaarheid bij pensionering kan ondermijnen.

Nieuw pensioenstelsel



Literatuur-
onderzoek

In Nederland staat een overstap naar een nieuw pensioen-stelsel gepland voor 2027. Dit nieuwe stelsel brengt veranderingen met zich mee in de manier waarop pensioen wordt opgebouwd. Hoewel er nog weinig literatuur is over de effecten van dit nieuwe stelsel, suggereert één studie dat vrouwen mogelijk extra kwetsbaar kunnen worden³⁸. Dit geldt vooral voor vrouwen die in de beginjaren van hun carrière minder uren werken vanwege zorgtaken voor kinderen. In het nieuwe stelsel zal pensioenopbouw in deze fase belangrijker worden. Vrouwen die later weer meer uren gaan werken, kunnen dit nadeel deels compenseren. Echter, vrouwen die na het opgroeien van hun kinderen in deeltijd blijven werken, zullen waarschijnlijk nog steeds een achterstand in hun pensioenopbouw ervaren. Dit betekent dat bestaande verschillen in pensioenopbouw toch behouden blijven.



Gesprekken met
experts

Experts geven aan dat er veel onzekerheid bestaat over de gevolgen van het nieuwe pensioenstelsel. De precieze impact is volgens hen nog moeilijk te voorspellen, maar er zijn enkele belangrijke aandachtspunten:

Fluctuerende pensioenuitkeringen. In het nieuwe stelsel zullen pensioenuitkeringen mogelijk meer gaan fluctueren dan voorheen, toen ze relatief stabiel waren. Deze fluctuaties kunnen leiden tot meer onzekerheid over de hoogte van de maandelijkse uitkeringen voor gepensioneerden, wat de financiële weerbaarheid kan aantasten. Vooral mensen met beperkte financiële reserves of een kleiner aanvullend pensioen kunnen extra kwetsbaar worden, omdat ze minder goed in staat zijn om schommelingen in hun inkomen op te vangen.

Zelfstandigen en witte vlek. Experts benadrukken ook het ontbreken van een gerichte aanpak voor zelfstandigen en werknemers zonder pensioenopbouw (de witte vlek). Deze groepen hebben vaak onvoldoende pensioenopbouw en zijn daardoor extra kwetsbaar. Het nieuwe stelsel biedt volgens experts nog geen oplossing voor deze problematiek.

Belang van vroege pensioenopbouw. De pensioenopbouw aan het begin van de loopbaan wordt volgens sommige experts steeds belangrijker. Dit kan vooral jongeren en vrouwen extra kwetsbaar maken. De keuzes die jongeren maken over hun loopbaan en gezinsplanning hebben een grote invloed op hun toekomstige pensioen. Voor vrouwen geldt dit nog sterker, omdat zij vaak vroeg in hun carrière parttime gaan werken na gezinsuitbreiding. Deze combinatie van carrièreonderbrekingen en deeltijdwerk kan hun pensioenopbouw aanzienlijk beperken, wat hen extra kwetsbaar maakt in het nieuwe stelsel.

Voorzieningen en regelingen

Ouderen kunnen gebruik maken van verschillende sociale voorzieningen om hun financiële weerbaarheid te vergroten. Echter, niet alle ouderen maken gebruik van de voorzieningen waar ze recht op hebben^{1,2,48,52}. Bijna iedereen die recht heeft op AOW ontvangt deze uitkering. Het gebruik van twee aanvullende regelingen voor ouderen is echter laag: ongeveer 50% maakt geen gebruik van de Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen (AIO), en ongeveer 45% ontvangt geen Overbruggingsuitkering AOW (OBR^k). Het niet-gebruik van huurtoeslag onder 65-plussers bedraagt ongeveer 14%. Het niet-gebruik van kindgebonden budget onder 65-plussers ligt ook rond de 14%, maar de groep die hier recht op heeft is waarschijnlijk klein. Voor andere toeslagen en gemeentelijke regelingen voor ouderen zijn geen specifieke cijfers beschikbaar.

k De Overbruggingsuitkering (OBR) is een tijdelijke aanvulling op het inkomen voor mensen die door de verhoging van de AOW-leeftijd tijdelijk minder inkomen hebben, zoals bij een lager of stopgezet vroegpensioen.

Financiële producten

Er zijn verschillende financiële producten beschikbaar om het pensioeninkomen aan te vullen, maar het gebruik daarvan is beperkt^{8,10,11,83}. Zzp'ers kunnen extra pensioen opbouwen via de derde pijler, maar weinig zzp'ers maken hier gebruik van en de ingelegde bedragen zijn vaak laag. Voor huiseigenaren zijn er diverse mogelijkheden om de waarde van hun woning te verzilveren, maar deze opties zijn vaak complex, waardoor ze weinig worden benut.



In de expertinterviews komen enkele aanvullende factoren op macroniveau naar voren die de financiële weerbaarheid van gepensioneerden kunnen beïnvloeden.

Experts wijzen onder andere op de stijging van de energiekosten als gevolg van klimaatverandering, de oplopende kosten door verduurzamingseisen, en inflatie als gevolg van geopolitieke ontwikkelingen. Ze wijzen ook op het feit dat de pensioenen de afgelopen jaren beperkt zijn geïndexeerd, waardoor het pensioeninkomen niet meer in lijn is met de te verwachten uitgaven. Bovendien benoemen ze dat de huurprijzen in de vrije sector niet gereguleerd zijn, wat kan leiden tot sterke stijgingen van de woonlasten.

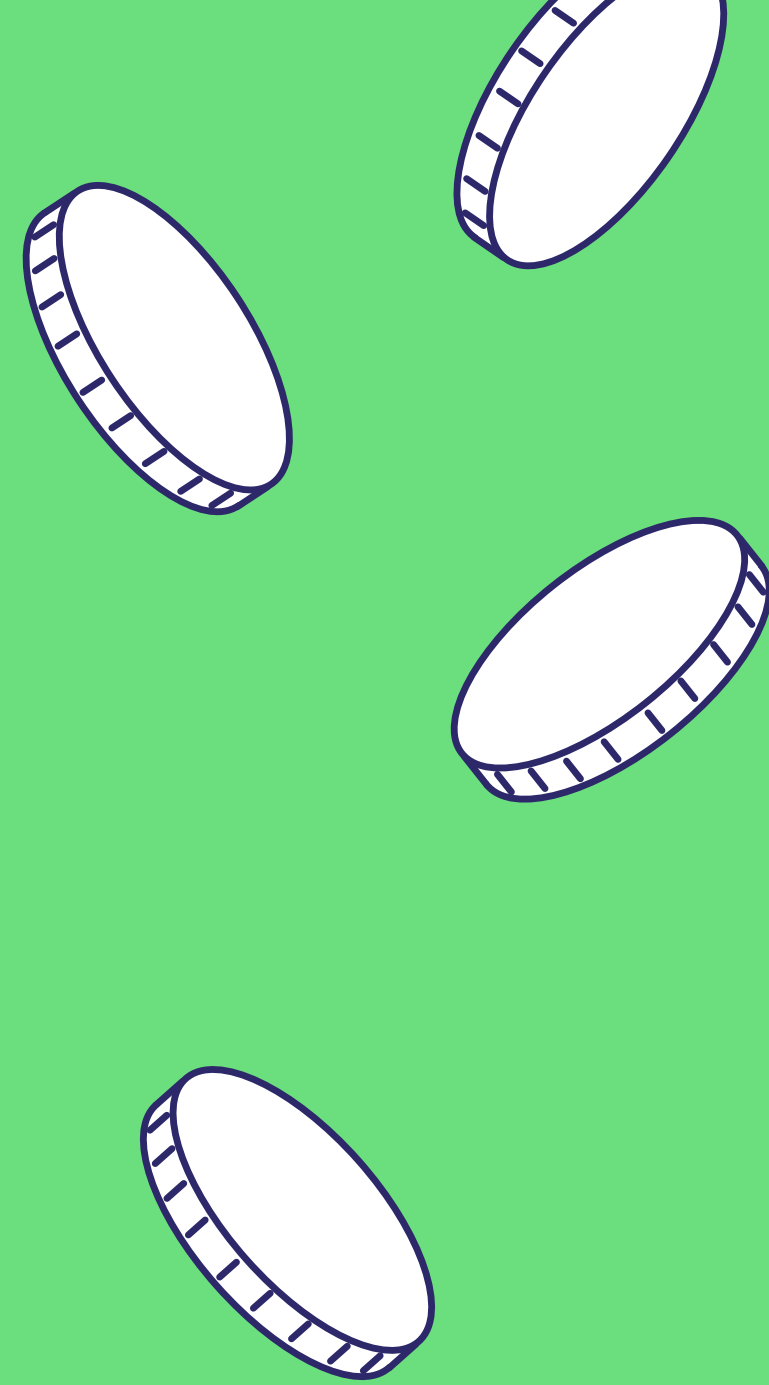
Complexiteit

Zowel het pensioenstelsel, als het stelsel van voorzieningen, regelingen en financiële producten zijn complex^{2,16,19}. Dit belemmert mensen om zich erin te verdiepen en de benodigde acties te ondernemen. Complexiteit raakt vooral mensen die al kwetsbaar zijn en kampen met zorgen en (financiële) stress.

Culturele factoren

De verdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen is nog steeds ongelijk, wat een belangrijke factor is in de financiële kwetsbaarheid van vrouwen. Kinderopvang is duur, en schooltijden sluiten niet aan op standaard werktijden^{17,35,49}. Met andere woorden: verlofregelingen, kinderopvang en schooltijden passen niet bij de behoeften van werkende ouders. Dit zorgt ervoor dat vrouwen vaker in een financieel kwetsbare positie terechtkomen.





Conclusies en vervolg

Conclusies en vervolg

Over het algemeen is de financiële weerbaarheid van gepensioneerden in Nederland solide. Echter, Nederland is meer dan een gemiddelde. Er zijn aanzienlijke groepen die risico lopen op financiële problemen tijdens hun pensioen^l. Wanneer we kijken naar specifieke individuele kenmerken, zoals geslacht, migratieachtergrond of type baan, blijkt dat de verschillen binnen deze groepen groot zijn, waardoor geen eenduidig beeld ontstaat. In onderzoek en beleid ligt de focus vaak op individuele kenmerken, zoals geslacht of type baan, om deze verschillen te verklaren. Echter, de omgeving waarin iemand leeft speelt ook een cruciale rol in de financiële situatie op latere leeftijd. Het is vaak de combinatie van persoonlijke omstandigheden, levensgebeurtenissen, risicofactoren en keuzes, samen met omgevingsfactoren, die de financiële situatie tijdens het pensioen bepalen. Deze invloeden werken zowel op micro-, meso- als macroniveau.

^l Daarnaast zijn er ook groepen die oversparen en daardoor meer pensioen opbouwen dan nodig. In dit onderzoek ligt de focus echter op de groepen die minder pensioen opbouwen dan gewenst.

De wetenschappelijk literatuur richt zich voornamelijk op specifieke risicofactoren, terwijl straatinterviews met gepensioneerden laten zien dat de werkelijkheid complexer is. Bufferfactoren, die bepalen of mensen weerbaar genoeg zijn om negatieve levensgebeurtenissen en risico's het hoofd te bieden, zijn cruciaal. Voor het ontwikkelen van effectieve beleids- of communicatie-interventies is het essentieel om verder te kijken dan algemene categorieën en aandacht te besteden aan zowel de factoren die bijdragen aan financiële kwetsbaarheid als de bufferfactoren die een solide pensioenopbouw ondersteunen.

Groepen die financieel kwetsbaar zijn tijdens pensioen

Om een compleet beeld te krijgen van (de samenhang van) deze factoren, is ervoor gekozen om ze in een model te structureren naar verschillende niveaus (micro, meso en macro). Het blijft echter complex om een eenduidig beeld te schetsen van de invloed van individuele factoren, omstandigheden en hun combinaties op financiële weerbaarheid.

Ondanks deze complexiteit verdienen enkele groepen extra aandacht vanwege de stapeling van risicofactoren of het gebrek aan bekendheid over hun situatie:

Vrouwen

Vrouwen die met meerdere risicofactoren te maken hebben en over beperkte bufferfactoren beschikken, zijn extra kwetsbaar voor financiële problemen tijdens hun pensioen. Dit geldt met name voor alleenstaande vrouwen en vrouwen die werkzaam zijn in sectoren met minder gunstige pensioenregelingen, zoals de zorg. Vaak hebben zij beperkte bufferfactoren, zoals een stabiel inkomen, vermogen of de steun van een partner, waardoor ze vatbaarder zijn voor financiële kwetsbaarheid op latere leeftijd.

Vrouwen die door omstandigheden zoals een scheiding, weduwschap of gezinsuitbreiding minder hebben kunnen sparen of pensioen opbouwen, lopen een verhoogd risico. Daarom is het essentieel om interventies te richten op belangrijke momenten in hun leven, zoals bij de aankoop van een huis of de geboorte van een kind, om hun pensioenopbouw te optimaliseren. Vroegtijdige bewustwording van



keuzes te maken, wat hun financiële weerbaarheid op lange termijn versterkt. Daarnaast kan in de pensioencommunicatie rekening worden gehouden met het feit dat vrouwen gemiddeld genomen onzekerder zijn over hun financiële en pensioenkennis dan mannen. Onderzoek toont aan dat de lagere financiële geletterdheid bij vrouwen voor een groot deel het gevolg is van een gebrek aan vertrouwen in hun eigen kennis¹⁴.

Eerste generatie niet-westerse migranten

Eerste generatie niet-westerse migranten vormen een kwetsbare groep, vooral migranten uit landen als Turkije en Marokko. Deze groep heeft vaak te maken met een onvolledige AOW-opbouw en maakt onvoldoende gebruik van voorzieningen zoals de Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen (AIO). Dit gebrek aan financiële ondersteuning kan hen in een precare situatie brengen, vooral tijdens hun pensioen.

Er is een dringende behoefte aan gerichte informatie en voorlichting over het niet-gebruik van beschikbare voorzieningen. Gerichte interventies moeten zich richten op het

vergroten van het bewustzijn over financiële ondersteuningsmogelijkheden en het aanmoedigen van het gebruik van beschikbare voorzieningen.

Daarnaast is het van groot belang hen te ondersteunen via sociale netwerken, zodat ze de juiste hulp en kennis kunnen ontvangen. De sociale omgeving speelt ook een cruciale rol in de financiële weerbaarheid. Hulp vanuit het netwerk, zoals kinderen of andere familieleden, kan een belangrijke buffer vormen. Het is niet alleen essentieel dat migranten zich hiervan bewust zijn, maar ook dat hun omgeving zich realiseert welke ondersteuning zij kunnen bieden. Door zowel migranten als hun directe omgeving – de ‘helpers’ – te voorzien van de juiste kennis en vaardigheden, kan gezamenlijk worden gewerkt aan een betere voorbereiding op de pensioenleeftijd.

Verder is het nodig om inzicht te krijgen in de verwachtingen van deze migranten met betrekking tot terugkeer naar het land van herkomst. Dit omvat het onderzoeken van de rol van familieondersteuning en de financiële implicaties van terugkeer. Door deze aspecten aan te pakken, kan de

financiële weerbaarheid van eerste generatie niet-westerse migranten aanzienlijk worden versterkt, zodat zij beter voorbereid zijn op hun pensioen.

Huishoudens met alleen zzp'ers

Huishoudens met alleen zzp'ers lopen vaak aanzienlijke financiële risico's, vooral wanneer zij werkzaam zijn in de dienstverlenende sector, een laag inkomen hebben en geen koophuis bezitten. Deze combinatie van factoren leidt vaak tot onvoldoende financiële reserves, waardoor er weinig ruimte is voor onverwachte uitgaven of economische tegenslagen. Het ontbreken van een verkoopbaar bedrijf of een koophuis als pensioenbuffer vergroot hun kwetsbaarheid nog verder.

Veel zzp'ers hebben bovendien beperkte toegang tot sociale zekerheid en pensioenregelingen, wat hun financiële situatie op lange termijn verder kan verzwakken. Dit gebrek aan stabiliteit maakt het voor hen des te belangrijker om actief te werken aan hun financiële weerbaarheid. Het ontwikkelen van strategieën voor pensioenopbouw en het vergroten van financiële kennis en vaardigheden kan hen helpen om beter

voorbereid de pensioenleeftijd te bereiken en financiële problemen te voorkomen.

Daarnaast beginnen veel zzp'ers al op jonge leeftijd met ondernemen. Het is daarom van belang dat zij tijdens hun opleiding de financiële vaardigheden ontwikkelen die nodig zijn om duurzaam te ondernemen en financiële gezondheid op lange termijn te waarborgen, zoals het opbouwen van pensioenvoorzieningen,

Mogelijk vervolgonderzoek

Dit onderzoek benadrukt de noodzaak voor aanvullend onderzoek naar de factoren die de financiële weerbaarheid van gepensioneerden beïnvloeden. Veel studies concentreren zich op slechts één of enkele factoren, terwijl de interactie tussen verschillende risico- en bufferfactoren vaak onderbelicht blijft. Bovendien zijn sommige factoren uitgebreid onderzocht, terwijl er naar andere nog weinig studies zijn gedaan. Toekomstig onderzoek zou zich moeten richten op:

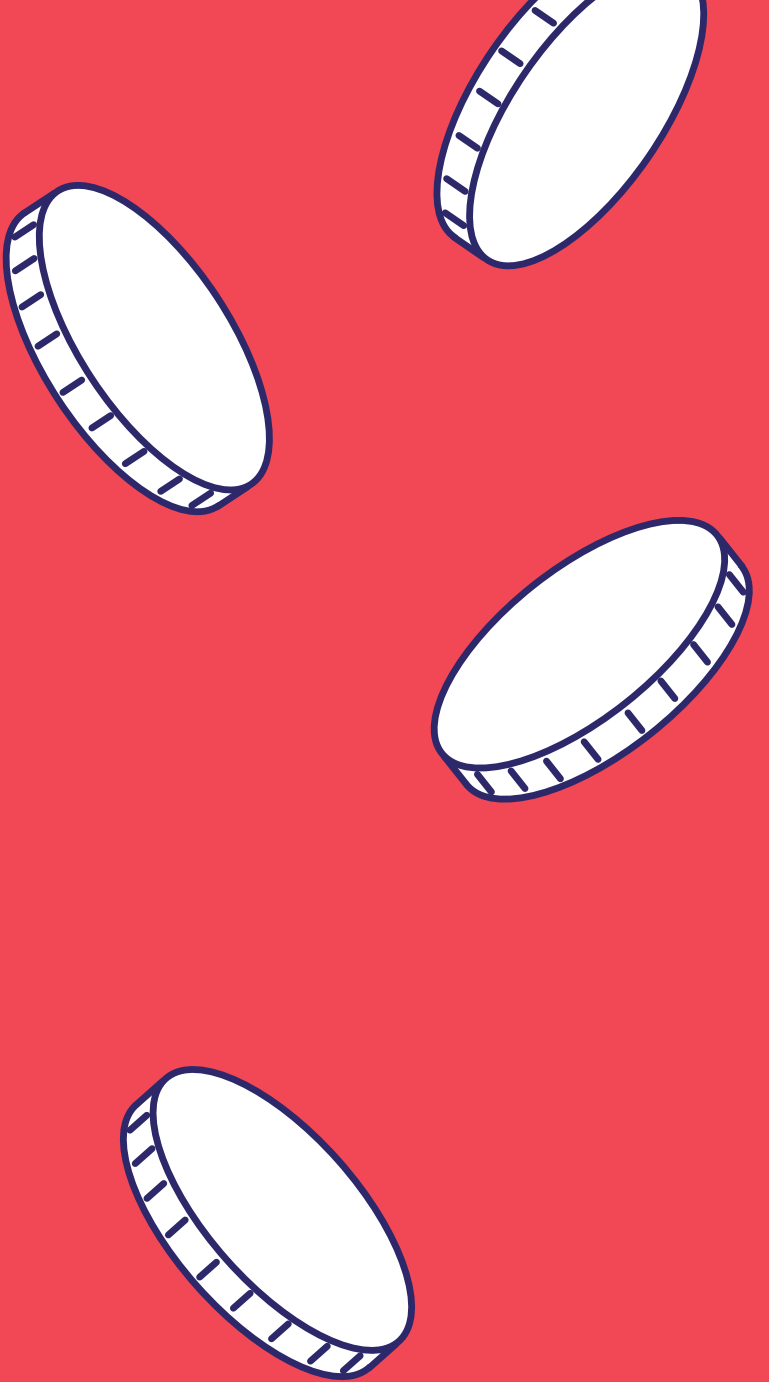
- ***Uitgavenpatronen.*** Veel huidige studies richten zich voor- namelijk op inkomsten. Toekomstig onderzoek zou meer

aandacht moeten besteden aan uitgaven, zoals hypotheeklasten of huur, omdat deze een aanzienlijke impact kunnen hebben op financiële weerbaarheid.

- **Subjectieve ervaringen.** Vaak ligt de nadruk op objectieve maatstaven, zoals inkomensniveaus. Het is belangrijk om ook de subjectieve ervaringen en behoeften van gepensioneerden te onderzoeken, aangezien deze sterk kunnen variëren en invloed kunnen hebben op gedrag en besluitvorming.
- **Sociale omgeving.** De sociale omgeving – waaronder familie, vrienden, burens en lokale organisaties – speelt een belangrijke rol in financiële weerbaarheid, maar is nog beperkt empirisch onderzocht. Onderzoek naar de invloed van deze sociale netwerken kan waardevolle inzichten opleveren.

Daarnaast is er behoefte aan meer onderzoek naar effectieve manieren om financiële weerbaarheid te vergroten via bufferfactoren. Vervolgonderzoek kan ook experimenteel van aard zijn, waarbij interventies voor specifieke sub-

groepen worden getest. Huidige initiatieven, zoals het onderzoek van het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag en de Universiteit Utrecht, richten zich op interventies voor zelfstandigen, vrouwen en mensen met een migratieachtergrond, en kunnen bijdragen aan gerichte verbeteringen in de financiële weerbaarheid van gepensioneerden.



Literatuurlijst

Literatuurlijst

1. Algemene Rekenkamer (2019). *Ouderdomsregelingen ontleed*. <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2019/11/13/ouderdomsregelingen-ontleed>
2. Atkinson, A., & Overton, L. (2023). *Planning for retirement in the workplace: Focus on defined contribution pensions in the UK*. OECD Forum. <https://www.oecd.org/en/blogs/2023/09/planning-for-retirement-in-the-workplace-focus-on-defined-contribution-pensions-in-the-uk.html>
3. Autoriteit Financiële Markten (2023). *Fiscaal-gefaciliteerde opbouw van individueel pensioenvermogen in de derde pijler: Een analyse van de afnemerskant op basis van CBS-microdata*. https://www.afm.nl/~/_profmedia/files/doelgroepen/pensioenuitvoerders/2023/pensioenopbouw-derde-pijler.pdf
4. Autoriteit Financiële Markten (2018). *Keuzevrijheid en maatwerk bij pensioeninleg: Literatuurstudie en consumentenonderzoek*. <https://www.afm.nl/nl-nl/sector/actueel/2018/sep/keuzevrijheid-pensioendeelnemers>

5. Autoriteit Financiële Markten (2012). *Pensioenrisicoanalyse: Onderzoek naar de verwachte hoogte van toekomstige pensioeninkomens*. <https://www.afm.nl/~profmedia/files/rapporten/2012/rapport-pensioenrisicoanalyse.ashx>
6. Autoriteit Financiële Markten (2023). *Verlaag drempels in de derde pijler: Inzichten uit het AFM onderzoek naar de risico's voor deelnemers in de derde pijler*. <https://www.afm.nl/~profmedia/files/doelgroepen/pensioenuitvoerders/2023/verlaag-drempels-derde-pijler.pdf>
7. Biesenbeek, C., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., & Knoef, M. (2024). *De toereikendheid van pensioenen: Naar een completer beeld van pensioeninkomen van de Nederlandse bevolking*. De Nederlandsche Bank. <https://www.dnb.nl/publicaties/publicaties-onderzoek/analyse/de-toereikendheid-van-pensioenen/>
8. Biesenbeek, C., Van Voss, B. H., & Mastrogiacomo, M. (2020). *Werkenden zonder pensioenopbouw*. DNB Occasional Studies, 20(3). <https://www.dnb.nl/media/ft2pioiv/werkenden-zonder-pensioenopbouw.pdf>
9. Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32(7), 513–531. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.32.7.513>
10. Brounen, D., Kortleve, N., & Ponds, E. (2019). *Pensioenaanvullingen uit het eigen woningbezit*. Netspar Design Papers (123). https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/P20190613_Paper_DP123_Brounen-2.pdf
11. Brounen, D., Van Ewijk, C., Gielen, A., Knoef, M., & Mastrogiacomo, M. (2023). Laat pensioenfondsen overwaarde huis te gelde maken via participatiehypothek. *Economisch Statistische Berichten*, 108(4820), 182–185. https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/76704582/182-185_EwijkBrounen.pdf
12. Brüggem, L., & Post, T. (2018). *Meer keuze leidt niet automatisch tot hogere pensioenbetrokkenheid*. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/Netspar-brief-15-keuze-pensioenbetrokkenheid.pdf>

13. Brzozowski, M., & Visano, B. S. (2017). “Havin’ money’s not everything, not havin’ it is”: The importance of financial satisfaction for life satisfaction in financially stressed households. SSRN. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3087227>
14. Bucher-Koenen, T., Alessie, R. J. M., Lusardi, A., & Van Rooij, M. (2021). *Fearless women: Financial literacy and stock market participation*. ZEW - Centre for European Economic Research Discussion Paper No. 21-015. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3798304>
15. Financial Consumer Agency of Canada (2021). *Canadians’ financial well-being: Summary of FCAC survey findings*. <https://www.canada.ca/en/financial-consumer-agency/programs/research/summary-covid-19-surveys.html>
16. Financial Consumer Agency of Canada (2021). *Make change that counts: National financial literacy strategy 2021-2026*. <https://www.canada.ca/en/financial-consumer-agency/programs/financial-literacy/financial-literacy-strategy-2021-2026.html>
17. Centraal Bureau voor de Statistiek (2019). *Welvaart in Nederland*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2019/27/welvaart-in-nederland-2019>
18. Ciurila, N., Elbourne, A., Van Ewijk, C., & Kramer, B. (2020). *Lage rente en de toekomst van pensioenen*. CPB Policy Brief. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Netspar-Policy%20Brief-Lage-rente-en-de-toekomst-van-pensioenen.pdf>
19. Ciurila, N., Kramer, B., Luginbuhl, R., & Smid, B. (2021). *Sturen naar vermogen: De vermogensopbouw bezien vanuit de levensloop*. CPB Policy Brief. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Policy-Brief-Sturen-naar-vermogen.pdf>
20. Ciurila, N., & Luginbuhl, R. (2023). *Hand-to-mouth-huishoudens: Een vergelijking tussen Nederland en andere Europese landen*. CPB. <https://www.cpb.nl/hand-mouth-huishoudens-een-vergelijking-tussen-nederland-en-andere-europese-landen>

21. Ciurila, N., Van Heuvelen, H., Luginbuhl, R., & Smid, B. (2020). *Are the savings of Dutch households optimal?* CPB Policy Brief. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Communication-feb2020-Are-the-savings-of-dutch-households-optimal.pdf>
22. CNV Vakcentrale (2022). *Grote zorgen om koopkracht senioren: Position paper t.b.v. het rondetafelgesprek in de Tweede Kamer op 10 maart 2022 over de koopkracht van ouderen.* <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2022Z03715&did=2022D07623>
23. Commissie Sociaal Minimum (2023). *Een zeker bestaan: Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport I.* <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/06/30/een-zeker-bestaan-rapport-i-commissie-sociaal-minimum>
24. Commissie Sociaal Minimum (2023). *Een zeker bestaan: Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport II.* <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/28/een-zeker-bestaan-naar-een-toekomstbestendig-stelsel-van-het-sociaal-minimum-rapport-ii>
25. De Bresser, J., & Knoef, M. (2015). Can the Dutch meet their own retirement expenditure goals? *Labour Economics*, 34, 100–117. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2015.03.014>
26. De Bresser, J., Knoef, M., & Kools, L. (2021). Cutting one's coat according to one's cloth: How did the great recession affect retirement resources and expenditure goals? *Journal of Economic Behavior & Organization*, 188, 126–166. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2021.05.010>
27. De Bresser, J., Knoef, M., & Kools, L. (2017). *Pensioenwensen voor en na de crisis*. Netspar Design Papers (85). <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/pensioenwensen-voor-en-na-de-crisis>
28. De Nederlandsche Bank (geen jaartal). *Dekkingsgraad (oude) pensioenstelsel.* <https://www.dnb.nl/actuele-economische-vraagstukken/pensioen/dekkingsgraad/>
29. De Regt, S., Das, M., & Fokkema, T. (2022). *Migrantenouderen in Nederland: Een beschrijvende analyse van de levenssituatie van ouderen uit de 20 grootste herkomstgroepen*. CBS. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/migrantenouderen-in-nederland>

30. Folmer, K., Westerhout, E., Starink, B., Ponds, E., & Lever, M. (2018). *Effecten van meer keuzevrijheid bij pensioenuitkering*. Netspar Design Papers (105). <https://www.netspar.nl/publicatie/effecten-van-meer-keuzevrijheid-bij-pensioenuitkering/>
31. Goudswaard, K. P., Beetsma, R. M. J. W., Nijman, T. E., & Schnabel, P. (2010). *Een sterke tweede pijler: Naar een toekomstbestendig stelsel van aanvullende pensioenen*. Commissie Toekomstbestendigheid Aanvullende Pensioenregelingen, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. <https://hdl.handle.net/1887/15639>
32. Goudswaard, M. K. (2022). *Effecten van de hervorming van het pensioenstelsel*. ESB. <https://esb.nu/effecten-van-de-hervorming-van-het-pensioenstelsel/>
33. Hoff, S., & Van Hulst, B. (2019). *Armoede in kaart: 2019*. SCP. <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2019>
34. IBO Pensioenopbouw (2024). *Pensioenopbouw in balans*. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2024/06/27/bijlage-1-ibo-pensioenopbouw-in-balans>
35. Kali, S., Been, J., Knoef, M., & Kooy, A. van M. (2021). *Gelijke rechten, maar geen gelijke pensioenen: De genderkloof in Nederlandse tweedepijlerpensioenen*. Netspar Design Papers (178). <https://www.netspar.nl/kennisplein/gelijke-rechten-maar-geen-gelijke-pensioenen-de-genderkloof-in-nederlandse-tweedepijlerpensioenen/>
36. Knoef, M., Been, J., Alessie, R., Caminada, K., Goudswaard, K., & Kalwij, A. (2016). Measuring retirement savings adequacy: Developing a multi-pillar approach in the Netherlands. *Journal of Pension Economics and Finance*, 15(1), 55–89. <https://research.rug.nl/en/publications/measuring-retirement-savings-adequacy-developing-a-multi-pillar-a>
37. Knoef, M., Been, J., Caminada, K., Goudswaard, K., & Rhuggenaath, J. (2017). *De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen*. Netspar Design Papers (68). <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/de-toereikendheid-van-pensioenopbouw-na-de-crisis-en-pensioenherv>

38. Knoef, M., & Goudswaard, K. (2022). *Effecten van de hervorming van het pensioenstelsel*. ESB. <https://esb.nu/effecten-van-de-hervorming-van-het-pensioenstelsel/>
39. Knoef, M., Goudswaard, K., Been, J., & Caminada, K. (2014). *Nederlandse pensioenopbouw in internationaal perspectief*. Netspar Design Papers (41). https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/Netspar_design_41-WEB-1.pdf
40. Knoef, M., Goudswaard, K., Been, J., & Caminada, K. (2015). *Veel variatie in de pensioenopbouw van Nederlandse huishoudens*. Netspar Brief (2). https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/Netspar_Brief_2_web_DEF.pdf
41. Kooiman, T., Marcel, L., Van De Meerendonk, E., & Rhuggenaath, J. (2019). *Income and wealth during the course of life*. CPB. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/cpb-background-document-income-and-wealth-during-the-course-of-life.pdf>
42. Kools, L., & Knoef, M. (2017). *Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering*. Netspar Design Papers (78). <https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/Netspar-Design-Paper-78-WEB.pdf>
43. Kools, L., & Knoef, M. (2019). Health and consumption preferences: Estimating the health state dependence of utility using equivalence scales. *European Economic Review*, 113, 46–62. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0014292119300017>
44. Lössbroek, J. E., De Regt, S., Fokkema, T., & Das, M. (2024). *De ongelijkheid van pensioeninkomens van migranten*. NIDI DEMOS 40(1). <https://nidi.nl/demos/de-ongelijkheid-van-pensioeninkomens-van-migranten/>
45. Lössbroek, J., & Fokkema, T. (2022). *Waar komt armoede onder gepensioneerde migranten vandaan?* NIDI DEMOS 38(10). <http://publ.nidi.nl/demos/2022/demos-38-10-lossbroek.pdf>
46. Mastrogiacomo, M. (2016). *De pensioenpuzzel van zelfstandigen: Zelfstandigen maken pensioenambities niet waar*. Netspar Design Papers (7). https://www.netspar.nl/wp-content/uploads/D20161108_NetsparBrief7_Mastrogiacomo.pdf

47. Mercer (2023). *Mercer CFA Institute Global Pension Index 2023*. <https://www.mercer.com/insights/investments/market-outlook-and-trends/mercer-cfa-global-pension-index/>
48. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2019). *Beleidsdoorlichting Artikel 8 Oudedagsvoorziening*. https://www.tweedekamer.nl/debat_en_vergadering/commissievergaderingen/details?id=2020A00348
49. Mosman, A. (2023). *Werk aan de winkel: Op weg naar financiële onafhankelijkheid van vrouwen*. APG. https://eeneerlijkverhaal.nl/wp-content/uploads/2023/06/APG-Whitepaper_Werk-aan-de-winkel.pdf
50. Muns, S., & Van Soest, A. (2023). Kwetsbare groepen hebben vaak ook een pensioengat. *Economisch Statistische Berichten*, 108(4819), 140–141. <https://esb.nu/kwetsbare-groepen-hebben-vaak-ook-een-pensioengat/>
51. Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten (NOOM) (2022). *Position paper t.b.v. rondetafelgesprek Tweede Kamercie*. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2022Z03713&did=2022D07622>
52. Zie 51 hierboven (zelfde publicatie).
53. OECD (2023). *Pensions at a glance 2023*. <https://doi.org/10.1787/678055dd-en>
54. Parlevliet, J., & Kooiman, T. (2015). *Wealth formation of Dutch households: A policy assessment*. DNB Occasional Studies 13 (1). https://www.dnb.nl/media/5baicukv/201502_nr-1_-2015-wealth_formation_of_dutch_households_a_policy_assessment.pdf
55. Rijksoverheid (2022). *Licht uit, spot aan: de vermogensverdeling*. IBO Vermogensverdeling. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/07/08/ibo-vermogensverdeling-5-juli-2022>
56. Salignac, F., Marjolin, A., Reeve, R., & Muir, K. (2019). Conceptualizing and measuring financial resilience: A multidimensional framework. *Social Indicators Research*, 145(1), 17–38. <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02100-4>
57. Scholte, R., & Lammers, M. (2017). *Inkomenspositie ouderen*. SEO Economisch Onderzoek. https://www.seo.nl/wp-content/uploads/2020/04/2017-09_Inkomenspositie_ouderen

[pdf#:~:text=Uit%20dit%20onderzoek%20blijkt%20dat%20er](#)

58. Schonewille, G., & Crijnen, C. (2018). *Financiële problemen 2018*. Nibud. <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/financiele-problemen-2018/>
59. Seibel, V. (2023). *The impact of migrants' knowledge about their social rights on their subjective wellbeing*. *Frontiers in Political Science*, 5. <https://doi.org/10.3389/fpos.2023.1067258>
60. Sociaal Cultureel Planbureau (2019). *Armoede in kaart: Armen met en zonder migratieachtergrond*. <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2019/armen-met-en-zonder-migratieachtergrond/>
61. Sociale Verzekeringsbank (2021). *Knelpuntenbrief*. <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-3cce3118-1eb1-450d-9bba-2a26091ffbc7/pdf>
62. Soede, A. (2012). *Tevreden met pensioen: Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen*. SCP. https://repository.scp.nl/bitstream/handle/publications/663/Tevreden%20met%20pensioen_webversie.pdf?sequence=1&isAllowed=y
63. Van der Schors, A., Crijnen, C., & Schonewille, G. (2019). *Geldzaken in de praktijk*. Nibud. <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/rapport-geldzaken-in-de-praktijk-2018-2019-2019/>
64. Van der Schors, A., & Warnaar, M. (2015). *De Nederlanders en hun pensioen*. NIBUD. <https://www.nibud.nl/onderzoeksrapporten/de-nederlanders-en-hun-pensioen-2015/>
65. Van Ewijk, C., Bonenkamp, J., Lever, M., & Mehlkopf, R. (2014). *Pensioen in discussie: Risicodeling moeilijker/keuze binnen grenzen*. Netspar Brief (1). <https://www.netspar.nl/publicatie/pensioen-discussie-risicodeling-moeilijker-keuze-binnen-grenzen/>
66. Van Manen, L., & Simler, D. (2018). *Verkleinen van financiële zorgen is niet alleen kwestie van geld*. ESB. <https://esb.nu/verkleinen-van-financiele-zorgen-is-niet-alleen-kwestie-van-geld/>
67. Van Ooijen, R., De Bresser, J., & Knoef, M. (2018). *Health and household expenditures*. Netspar Design Papers (103). <https://www.netspar.nl/publicatie/health-and-household-expenditures/>

68. Van Rooij, M. C. J., Lusardi, A., & Alessie, R. J. M. (2011). Financial literacy and retirement planning in the Netherlands. *Journal of Economic Psychology*, 32(4), 593–608. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2011.02.004>
69. Wijzer in geldzaken (2021). *Geldgesprekken in de buurt: Een echt gesprek over geld in hun eigen buurt met mensen die doorgaans niet zo snel in onderzoek worden betrokken*. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/geldgesprekken-deelonderzoek-2-pensioen3daagse-oktober-2021-met-audio.pdf>
70. Wijzer in geldzaken (2015). *Hoe staan werkzame 50-plussers tegenover pensioen?* <https://www.wijzingeldzaken.nl/pers/64-procent-van-50-plussers-blijft-doorwerken/>
71. Wijzer in geldzaken (2012). *Meer grip op pensioen. Rapportage Pensioenmodule Publieksmonitor*. https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/Onderzoek_meer_grip_op_je_pensioen_september_2012.pdf
72. Wijzer in geldzaken (2019). *Onderzoek nabestaanden-pensioen: Een onderzoek naar de kennis en het gedrag van Nederlanders rondom het nabestaandenpensioen en berekeningen van de inkomsten van nabestaanden na overlijden partner*. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/onderzoek-pensioen3daagse-nabestaandenpensioen-2019.pdf>
73. Wijzer in geldzaken (2023). *Oog voor later? Onderzoek rondom Pensioen3Daagse 2023*. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/rapport-onderzoek-pensioen3daagse-def.pdf>
74. Wijzer in geldzaken (2018). *Pensioen en financiële levensloop: Hoe stimuleren we 55-minners om actie te ondernemen voor hun pensioen?* <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/pensioen-en-financiele-levensloop.pdf>
75. Wijzer in geldzaken (2016). *Pensioenmonitor 2016: Een onderzoek naar kennis, houding en gedrag rondom de oudedagsvoorziening onder de Nederlandse beroepsbevolking*. https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/Pensioenmonitor_2016_wijzer_in_geldzaken.pdf
76. Wijzer in geldzaken (2018). *Pensioenmonitor 2018: Een onderzoek naar kennis, houding en gedrag rondom de*

- oudedagsvoorziening onder de Nederlandse beroepsbevolking. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/pensioenmonitor-2018-Wijzer-in-geldzaken.pdf>
77. Wijzer in geldzaken. (2020). *Pensioenmonitor 2020: Een onderzoek naar kennis, houding en gedrag rondom de oudedagsvoorziening onder de Nederlandse beroepsbevolking*. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/pensioenmonitor-2020-wijzer-in-geldzaken.pdf>
78. Wijzer in geldzaken (2022). *Pensioenmonitor meting 2022: Een onderzoek naar kennis, houding en gedrag rondom de oudedagsvoorziening onder de Nederlandse beroepsbevolking (21-67 jaar)*. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/22063605-ipsos-pensioenmonitor-2022-wig-rapportage-v2.0.pdf>
79. Wijzer in geldzaken (2016). *Pensioenverevening bij echtscheiding: Waarom kiezen deelnemers niet bewust? Resultaten kwalitatief onderzoek*. https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/Kwalitatief_onderzoek_pensioenverevening.pdf
80. Wijzer in geldzaken (2021). *Wat weten Nederlanders over pensioen? Kwantitatief onderzoek onder de beroepsbevolking en laag/midden betaalde zzp'ers*. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/32649.pensioen3daagse-2021-rapportage-def.pdf>
81. Wijzer in geldzaken, Nibud (2024). *Financieel kwetsbaar*. <https://www.wijzingeldzaken.nl/platform-wijzingeldzaken/publicaties/7199-wig-nib-rapport-financieel-kwetsbaar-def.pdf>
82. WRR (2020). *Doenvermogen: Van toets naar tools*. <https://www.wrr.nl/publicaties/publicaties/2020/09/15/doenvermogen>
83. Zwinkels, W., Knoef, M., Been, J., Caminada, K., & Goudswaard, K. (2017). *Zicht op zzp-pensioen*. Netspar Design Papers (91). <https://www.netspar.nl/kennisplein/zicht-op-zzp-pensioen/>

Dit is een uitgave van:

 **Wijzer in geldzaken**

 Kenniscentrum
Psychologie en
Economisch Gedrag

